

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Betül POLAT

ANKARA 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Betül POLAT

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

ANKARA 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı:

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Prof. Dr. İrfan AYCAN

Doç. Dr. Zekeriya AKMAN

Tez Savunma Tarihi:

04.02.2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN Danışmanlığında yürüttüğüm “**SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH’IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ**” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

05.12.2025

Betül POLAT

ÖNSÖZ

"Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İsmaililerle İlişkileri" adlı çalışmada Sultan Melikşah'ın dönemi ve bu dönemdeki İsmaililer tarihsel veriler ışığında ayrıntılı bir şekilde incelenip, analiz edilmiştir. Çalışmada yer alan bilgiler birden çok kaynaktan araştırılmış ve doğruluğu tespit edildikten sonra çalışmada yerini almıştır. Çalışma da objektiflik ilkesi göz önünde bulundurularak Sultan Melikşah'a ve İsmaili oluşuma üçüncü gözden bakılmıştır. Bu çalışmanın ardından Sultan Melikşah ile İsmaililer arasında vuku bulan olayların sebepleri tüm açıklığıyla gün yüzüne çıkarılmıştır.

Çalışmamın her aşamasında bana bilgisiyle, tecrübesiyle, teşvikiyle ve hoşgörüsüyle destek olan ve her daim güler yüzünü eksik etmeyen sayın danışman hocam Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN hocamıza en içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamı titizlikle inceleyen ve ne zaman kendisine soru sorsam anında cevaplayıp, beni bilgilendiren Arş. Gör. Canan SOYLU VEREP hocamıza teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca bana maddi manevi desteklerini esirgemeyen, her kararına saygı duyan, var olduğum alanda duraklamadan kendimi geliştirmemi, ilerlememi sağlayan sevgili babam ve anneme teşekkür ederim. Ayrıca hayatımın her anında yer alan sevgili abimlere de teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1.Kaynaklar Hakkında Değerlendirme	1
1.1. Klasik Kaynaklar	1
1.2. Modern Kaynaklar	3
2. Büyük Selçuklu Devleti'ne Genel Bir Bakış	4
BİRİNCİ BÖLÜM	11
BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH (1072-1092)	11
1. Melikşah'ın Dünyaya Gelişi ve Çocukluğu	11
2. Melikşah'ın Eğitimi	12
2.1. Askerî ve İdarî Alanda Eğitimi	12
2.2. Dinî Alanda Eğitimi	13
3. Melikşah'ın Tahta Çıkışı ve Evlilikleri	14
4. Melikşah'a İlk İsyan: Kavurd Bey	16
5. Melikşah'ın Selçuklu Sınırlarını Muhafaza Etmesi	16
6. Melikşah'ın Selçuklu Sınırlarını Genişletmesi	17
6.1. Kafkasya Harekatı	17
6.2. Mervanilerle Mücadele ve Diyarbekir'in Fethi	18
6.3. Musul'un Fethi ve Tekiş'in İsyanı	20

6.4. Suriye Seferi ve İlk Bağdat Ziyareti	21
6.5. Karahanlılar Üzerine Türkistan Seferi	22
6.6. Melikşah'ın İkinci Kez Bağdat Ziyareti ve Yemen Fethi	24
7. Melikşah Döneminde Ekonomi	25
8. Melikşah Döneminde Kültürel Yapı	27
9. Melikşah'ın Sonu	28
9.1. Melikşah'ın Nizamülmülk'e İhtilafı ve Nizamülmülk'ün Öldürülmesi	28
9.2. Melikşah'ın Ölümü	30
10. Melikşah Hakkında Değerlendirme	32
İKİNCİ BÖLÜM	33
SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ	33
1. İsmaililerin İsimlendirilmesi	33
2. İsmaililerin Tarihçesi	34
3.İsmaililerin Dini Yaklaşımı	37
3.1.İmamet	37
3.2. Gaybet Anlayışı ve Mehdilik	38
3.3. Talim Doktrini	40
3.4. Evren Anlayışı ve Mead	40
3.5. Takiyye	41
4. Selçuklu Sultanı Melikşah Dönemi'nde İsmaililer	42
4.1. İsmaili Kolu Karmatîlerle Mücadele ve Doğu Arabistan Seferi	42
4.2. Fatımîlerle Mücadele ve Suriye'nin Fethi	43
4.3. Hasan Sabbah ve Selçuklu Topraklarına İlerleyişi	45

4.4. Hasan Sabbah ve Alamut Kalesi	46
4.5. Hasan Sabbah'ın Rudbar ve Kuhistan Bölgelerini Zaptı	48
4.6. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Hasan Sabbah'a Müdahalesi	48
4.7. Selçuklu Sultanı Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşma İddiası	49
5. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İsmaililere Karşı Tutumu	52
6. İsmaililere Karşı Yürütülen Fikrî Mücadele	53
6.1. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Hanefi-Maturidi Ekolüne Desteği	53
6.2. Sultan Melikşah'ın Nizamiye Medreselerine Desteği	55
6.3. Nizamiye Medreselerinin İsmaililerle Mücadelesi	57
SONUÇ	61
KAYNAKLAR	63
ÖZET	69
ABSTRACT	70

KISALTMALAR

age.	:Adı Geçen Eser
bk.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
ed.	:Editör
haz.	:Hazırlayan
İA	:İslâm Ansiklopedisi
krş.	:Karşılaştırınız
nşr.	:Neşreden
öl.	:Ölüm
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:Tahkik eden
trc.	:Tercüme Eden
TTK	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:Ve Diğerleri
Yay.	:Yayını
yy.	:Yüzyıl

GİRİŞ

1. Kaynaklar Hakkında Değerlendirme:

Büyük Selçuklu Devleti ve İsmaililer ile ilgili birinci ve ikinci elden kaynaklara ulaşılması zor ve sınırlıdır. Özellikle İsmaililer tarafından kaleme alınan eserler Moğollar tarafından tahrip edilip, ortadan kaldırılması İsmailileri ikinci elden kaynaklar ile araştırmayı zorunlu kılmıştır. Bu yüzden çalışmamızda birinci kaynakların yanı sıra ikinci elden kaynaklar kullanılmış ayrıca siyasetnâme, dinî eserler, şehir ve bölge tarihleri, menakıbnâme, ve günümüz çalışmalarından yararlanılmıştır. Böylece çalışmamızı klasik ve modern dönem kaynaklar çerçevesinde oluşturmuş olduk. Yararlanılan kaynakların bir kısmı şunlardır:

1.1.Klasik Kaynaklar:

İbnü'l Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**: Gerek İslam tarihi için gerek Büyük Selçuklu Devleti için büyük öneme sahip olan İbnü'l Esîr (öl.1234)'in bu eseri on iki ciltten oluşmaktadır. İbnü'l Esîr eserinin bir kısmını kendi gözlemleri ile bir kısmını da diğer kaynaklardan yararlanarak meydana getirmiştir. İbnü'l Esîr, eserini büyük bir titizlikle kaleme almış, karşılaştırmalara yer vermiş ve kendi değerlendirmelerini de katarak, Türk Tarih'i ve İslam Tarih'i için mühim bir eseri günümüze miras bırakmıştır.

İbnü'l Cevzî, **el-Muntazam fi Tarihi'l Umemi ve'l-Mülûk**: İbnü'l Cevzi (öl.1200) bu eserini meydana getirirken olayları kronolojik sıraya göre dizmiş ve bu zaman sıralamasına göre izahatlara yer vermiştir. İbnü'l Cevzi'nin bu eseri on dokuz ciltten oluşmakta olup, son dört cildi Selçuklular tarihini yakından incelemek için önem arz etmektedir. İbnü'l Cevzi eserinde önemli siyasi ve dini liderlerin hayatlarına yer vermesi eserinin terâcim-i ahval olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**: Cüveynî (öl.1282) eserini Harzemşahlar Dönemi'nde kaleme almıştır. Cüveynî bu eserinde Hasan Sabbah'ın hayatını ve faaliyetlerini anlatmasından ötürü Selçuklular ile İsmaililer arasında vuku bulan olayları anlamakta ve yorumlamakta son derece önemli bir eserdir. Eser Farsça kaleme alınmakla birlikte günümüze Türkçe çevirisi yapılmıştır.

İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**: İbn Kesîr (öl.1373) eserini Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in hayatını, peygamberliğinden sonraki süreçleri -Hulefa-i Raşidin, Emeviler ve Abbasiler dönemini- anlatır ve bu dönemde yaşanan olayları yorumlarıyla sentezlemiştir. İbn Kesîr eserini eleştirel bir üslupla kale almıştır. Eserin Türkçe tercümesi on beş cilt halinde günümüze ulaşmıştır.

İbnu'l Adîm, Kemâluddîn Ebu'l Kasım Ömer, **Buğyetu't Taleb fî Tarihi Haleb**: İbnu'l Adîm (öl.1262) eseri Halep'in tarihi sürecini öğrenmede önemli bir eserdir. İbnu'l Adîm bu eserinde Selçuklulara da derinlemesine yer vermiştir. Bundan dolayı Ali Sevim ve Fuat Sezgin İbnu'l Adîm'in bu eserini tercüme etmiş ve İstanbul kütüphanelerinde on cilt halinde yer edinmesine vesile olmuştur.

el-Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**: Gazne Devleti'ne yirmi yıl hizmet etmiş olan Beyhakî (1066) otuz cilt olduğu rivayet edilen bu eseri kaleme almıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk dönemini anlatmasından ötürü bu eser Selçuklu tarihini anlamak için önemli yer tutmaktadır. Beyhakî eserinde hiçbir devlet adamını yüceltmemiş, ele aldığı konuları tüm şeffaflığıyla yazıya geçirmiştir.

Ravendî, **Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**: Ravendî (öl.1206) Selçukluların hizmet kademesinde yer almıştır. Ravendî, bu görevinin ardından eserini kaleme almış ve Selçukluların tarihini baştan sona anlatmıştır. Ravendî, eserinde Selçukluları ele alırken İsmaililer hakkında da önemli bilgilere yer vermiştir.

Bundârî, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l Usra**: Bundârî (öl.1245) bu eserinde Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi hakkında bilgilere yer vermektedir. Bundârî eserini sade bir tarzda kaleme almış, teşbihlerden, mübalağalardan kaçınmıştır. Bu eser Selçuklu tarihini anlamak için birinci elden kaynak muhtevasına sahiptir.

Ali el-Hüseyni, **Ahbârü'd-Devlet 's-Selçukiyye**: Ali el-Hüseyni (öl.1364) atfedilen bu eserin ilk müellifi kesin olarak bilinmemekle birlikte eserin iki yerinde Ali el-Hüseyni'nin isminin geçmesinden ötürü kendisine atfedilmiştir. Eserin diğer adı Zübdetü't Tevarih'tir. Bu eser Selçuklular ile Bizans arasındaki mücadeleye derinlemesine yer vermiştir.

Nizamülmülk, **Siyasetnâme**: Selçukluları en önemi vezirlerinden ve siyaset erkanından biri olan Nizamülmülk (öl.1092), kaleme almış olduğu bu eserinde Selçukluların sosyal, siyasal, dini ve ekonomik hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Nizamülmülk bunun yanı sıra İsmaililerin oluşum sürecine, faaliyetlerine ve Selçukluların İsmaililere karşı tutumunu kaleme almıştır. Nizamülmülk'ün bu eseri hem Türk tarihi için hem İsmaililer için büyük önem arz etmektedir.

Marco Polo, **Dünyanın Hikaye Edilişi (Le Devisement du monde Le Livre des Merveilles)**: Marco Polo (öl.1324)'nun bu eseri Seyahatnameler arasında yerini almaktadır.

Bu eser Türk-Moğol tarihini anlamak için mühim bir yapıttır. Marco Polo bu eserinde İsmaililerden olan Hasan Sabbah ve müritlerine de yer vermiş ve onların dini ritüellerini ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi**: Urfalı Mateos (öl.1144) bu eseri Ermenî kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olup, esere Papaz Grigor'un Zeyli de eklenmiştir. Eser 952-1136 yılları arasında yaşanan olaylara yer vermektedir. Bu eserde Selçuklular ile İsmaililer arasında yaşanan olaylara sıklıkla rastlanılmaktadır.

1.2. Modern Kaynaklar:

Klasik kaynakların yanı sıra modern kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynakların yazarlarından olan Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Faruk Sümer, Mükrimin Halil Yinanç, Osman G. Özgüdenli, Muzaffer Tan, Hasan Onat, Ayşe Atıcı Arayancan'ın ayrıca bu alanda çalışmalar yapmış yabancı isimlerden olan Farhad Daftary, Bernard Lewis, Claude Cahen'in eserlerinden çalışmamızda yararlanılmıştır. Köymen, Kafesoğlu, Turan, Sevim, Merçil, Sümer, Yinanç, Özgüdenli'nin eserlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci, bu süreçte yaşanan olaylara, gelişmelere, diğer devletlerle olan ilişkilerden bahsedilmiştir. Tan, Onat, Arayancan, Daftary, Lewis, Cahen'nin eserlerinde de İsmaili yapı ve faaliyetleri ele alınmış ve bu isimlerin çalışmaları İsmailileri derinlemesine araştırmamızda büyük bir pay sahibi olmuştur.

Çalışmamızda birden çok sayıda makaleye, dergi yazısına, ansiklopedi maddelerine ayrıca yüksek lisans tez ve doktora çalışmalarına yer verilmiştir. Böylelikle çalışmamız güncel bir çalışma hüviyetine sahip olmuştur.

2. Büyük Selçuklu Devleti'ne Genel Bir Bakış

Türkler birden çok sayıda devlet kurarak tarih sahnesinde önemli izler bırakmışlardır. Kurulan bu devletler birbirinden farklı coğrafyada yer almasına rağmen bu devletlerin etkisi günümüze kadar süregelmiştir. Bu devletlerin içerisinde yer alan ve önemli bir nüfuza sahip olanlardan biri de Büyük Selçuklu Devleti'dir (1037-1092).

Büyük Selçuklu Devleti, sayıları yirmi dört olan Oğuz kabilesinin Üç-ok kolunun Kınık boyuna bağlıdır. Kınık boyu Oğuzların da yerleşimde bulunduğu Sir Derya suyuna yakın bir yerde yerleşke kurmuşlardır.¹

Oğuzları, X. yüzyılın ilk dönemlerinde "Yabgu" unvanına sahip olan hükümdar yönetmektedir. Yabgu devletin ileri gelenleriyle istişare etmek kaydıyla devleti idare ederdi. Böylece devlet yöntemi tek elde toplanmamış ve herkes söz sahibi olmuştur.² Selçuklu ailesinin atası kabul edilen Dukak, "Temir-Yalğ" (Demir yaylı) lakabına sahip olup Oğuzlar içerisinde önemli alanlarda yetkisi bulunmaktadır. Bu yetkilerden birinin "Sübaşı"³ olduğu bilinmektedir.⁴ Dukak'ın ölümünün ardından oğlu Selçuk, Yabgu tarafından Sübaşılığı görevine getirilmiştir. Selçuk'un genç yaşına rağmen böylesine önemli bir göreve getirmesinin ardında yatan sebep keskin bir zekâya ve üstün yeteneklere sahip olmasıdır.

Selçuk ismi kaynaklarda genellikle Salcûk, Salçûk, Salçuk, Salcuk, Sulçûk, Selçûk, Selçük ve Sarcuk olarak geçmektedir.⁵ L. Rasonyi "Selçük" ismini kullanmış ve "Küçük-sel" manasında olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasının dayanak noktasını da Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından Muz (Buz) Tağ denilen Sel-Tağ etrafında doğduğunu ve ismi de bu dağdan alma ihtimalini öne sürmüştür.⁶ Buna karşılık P. Pelliot "mücadeleci" manasına gelen "Salcug" isminin kullanılmasını öne sürmüştür. "Salçug" kelimesi bir takım Türk lehçelerinde de "mücadeleci" anlamında kullanıldığı bilinmektedir.⁷ Günümüze değin bu isimlerin arasından en çok kullanılanı "Selçuk" ismi olmuştur.

¹Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara, 1972, s. 201-202.

²Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1989, C. I, s. 4.

³"Sü" Eski Türkçede ordu manasına gelmektedir. "Sübaşı" ordubası, ordu komutanı anlamında kullanılmaktadır (Abdulkadir Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s. 93).

⁴İbnu'l Adîm, Kemâluddîn Ebu'l Kasım Ömer, Buğyetu't Taleb fî Tarihi Haleb (nşr. Ali Sevim), Ankara, 1976, s. 66; Köymen, age., C. I, s. 8.

⁵Osman Özgüdenli, Selçuklular, Ankara, 2018, C. I, s. 25.

⁶Laszlo Rasonyi, "Selçuk Adının Menşesine Dair", *Belleten*, S. 10, Ankara, 1939, s. 380.

⁷İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 1.; Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara, 1965, s. 28.

Selçuk, devlet içerisinde etkisini her geçen gün artırması Yabgu tarafından hoş karşılanmamış ve Yabgu Selçuk'a baskı uygulamaya başlamıştır. Selçuk bunun üzerine hem kendi yaşamının tehlikede olması hem de kabilesinin güvenliğinden şüphe etmesi üzerine Yengi-Kent bölgesinden ayrılıp, Yenikent şehrinden Sir-derya (Seyhun)'nın Oğuz şehri olan Cend'e ahalisiyle birlikte yerleşim sağlamıştır. Selçuk'un yerleşim olarak Cend bölgesini seçmesinin sebebi ise Cend'in Yabgu tarafından müdahale edilmesinin zor olmasıdır. Ayrıca Cend bölgesinde İslamiyet'in yayılması da hızla olmuştur. Selçuk bunun üzerine İslamiyet'i kabul etmiş ve bölgenin hem siyasi hem de dini faktörlerini lehine çevirmiştir.⁸ Selçuk Oğuz Yabgusu'nun Cend'deki Müslümanlardan vergi almasını reddetmiş, ardından Yabgu tarafından gönderilen orduyla savaşmıştır. Bu savaşta üstün mücadelesinden dolayı Selçuk "Gazi" unvanını almıştır. Selçuk Gazi Cend'deki Yabgu'nun hakimiyetini sonlandırmış ve burada bağımsız bir beylik kurmuştur.⁹ Selçuk Gazi yaşamı boyunca birden çok gazaya katılmış ve bu gazalarda gücünü daha da artırmıştır. Bu gazalardan birinde oğlu Mikail'i kaybetmiş ve oğlunun ardından yetim kalan iki torunu Tuğrul ve Çağrı'nın yetiştirme sorumluluğunu üzerine almıştır.

Selçukluların var olduğu dönemde çevrelerinde üç büyük Müslüman devlet vardır. Bunlardan birincisi Türk Devleti olan Karahanlılar (840-1212), ikincisi Gazneliler (963-1186), üçüncü devlet ise Sâmânoğulları (819-1005) idi. Selçuk Gazi'nin gücünden yararlanmak isteyen bu devletler Selçuk Gazi'den kuvvet desteği istemişlerdir. Selçuk Gazi genişleyen ahalisinin refah yaşaması için bu isteklere olumlu karşılık vermiştir.¹⁰

Selçuk Gazi uzun süreli yaşamını 1009 yılında tamamlamıştır. Selçuk Gazi, Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresine Arslan (İsrail), Yusuf, Musa isimli üç oğlunu ve vefat etmiş oğlu Mikail'in emanetleri olan Tuğrul ve Çağrı'yı bırakmıştır. Selçuk Gazi'nin vefatının ardından yerine Yabgu unvanı ile oğlu Arslan (İsrail) geçmiştir. Yusuf ve Musa da abileri Arslan Yabgu'ya devlet idaresinde ve askeri fetihlerde yardımcı olmuştur. Çağrı ve Tuğrul kardeşler de Oğuzlara bağlı Türkmenlerin başında bey kademesinde görev yapmışlardır.¹¹

Gazneli Sultan Mahmud, Selçukluların güçlenmesini devleti için büyük bir tehdit unsuru olduğunu mukavemet etmiş ve Selçuklu lider Arslan Yabgu'yu dostane görünümlü bir yemek ziyafetine davet etmiştir. Arslan Yabgu bu davete icazet etmiş fakat Gazneli Mahmud

⁸Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet" *DTCFD*, IV, 1946, s. 366-368.; İbnü'l Esir, *İslam Tarihi*, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, 1987, IX, s. 361-362.

⁹Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, C. IV, Ankara, 2002, s. 597-598.

¹⁰Ali el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye*, Ankara, 1943, s. 2.; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2011, s. 5.

¹¹Umay Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe*, Ankara, 2015, s. 222.

Arslan Yabgu'yu yakalatarak Hindistan'daki Kalincâr Kalesi'ne hapsetmiştir. Arslan Yabgu yedi yıllık esaretin ardından burada vefat etmiştir(1032).¹² Arslan Yabgu'nun esir edilmesinin ardından Musa (İnanç) Yabgu devlet idaresine getirilmiştir. Musa(İnanç) Yabgu yumuşak huylu, anlayışlı bir tabiata sahipti.¹³

Gazneli Sultan Mahmud ölmesinin ardından yerine oğlu Mesut geçmiştir. Bu durum Selçukluların Gazneliler üzerindeki planlarını değiştirmiştir. Selçuklular artan nüfuslarından ötürü Gaznelilerden yer isteğinde bulunmuş, Gazneliler ise buna karşı çıkmıştır. Bu durumun ardından iki devlet arasında savaş başlamıştır. Selçuklular Gaznelilere karşı meydan savaşı yapmak yerine Gazne ordusunu yıpratan saldırılarda bulunmuştur. Selçuklular ardından Merv şehri yakınındaki Dandankan Kalesi'nde muharebeye girişmişlerdir. Üç günün ardından muharebe Selçukluların galibiyeti ile sonuçlanmıştır(24 Mayıs 1040). Savaştan sağ kalan Sultan Mesut ve az sayıdaki ordu kumandanları ve askerleri savaş alanını terk etmeye başlamışlar ve Merv Ovası'ndaki Berdiz Kalesi'ne sığınmışlardır.¹⁴ Büyük Selçuklu Devleti'nin resmi kuruluşu olarak kabul edilen bu savaş tarihe Dandanakan Savaşı olarak geçmiştir.¹⁵ Dandanakan Savaşı'nın galibiyetinin ardından Tuğrul Bey sultan ilan edilmiştir. Tahtın başına geçen Tuğrul Bey çevredeki hükümdarlara fetihnameler göndermiştir. Bunun yanı sıra Tuğrul Bey Selçuklu Beyleri ile birlikte bir kurultay düzenlemiş ve Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'a mektup yazılması kararı almıştır.¹⁶ Tuğrul Bey almış olduğu galibiyetlerin ardından Selçuklu şehzadelerini Anadolu'nun her bir yanına fetihlere göndermiştir. Bu fetihlerden birisi de Azerbaycan fethidir. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine atamış, yanına yardımcı olması için Kutalmış'ı görevlendirmiştir. Bizans kaynaklarda yüz bini aşkın olduğu belirtilen Selçuklu ordusu Bizans topraklarına akınlar düzenlemiştir. 18 Eylül 1049'da¹⁷ başlayan savaş Selçukluların galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Savaş Pasinler bölgesinde yapıldığı için Pasinler Savaşı olarak anılmıştır.¹⁸

¹²İbnü'l Esir, İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987, IX, s. 292, 363.

¹³Köymen, age., C. I, s. 124-125.

¹⁴Beyhaki, age., s. 622-629.; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 362.

¹⁵B. Zahoder, "Dendanekan", (çev. İ. Kaynak), *Belleten*, XVIII, S.72, Ankara, 1954, s. 581-587.

¹⁶Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, nşr. Muhanned İkbâl, London 1921, s. 102-104 (Trk trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957, s. 101-103.).

¹⁷Savaşın 1048 tarihinde olduğunu belirten Mikhael Attaleiates (Tarih, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 56)'e karşılık Azimî ve Ermeni tarihçi Smbat Sparapet 1049 olduğunu belirtmiştir. Bizde bu kaynakların karşılaştırması sonucu 18 Eylül 1049 olduğuna karar kıldık.

¹⁸Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara, 1995, s. 35-36; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu:İbrahim Yınal", s. 129-131.

Bağdat'ın hakimiyetini elinde bulunduran Şîf Büveyhilerin Sünni Müslümanlara karşı yaşatmış oldukları huzursuzluk Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ı endişelendirmiş ve kendileri gibi Sünni Müslüman olan Selçuklulardan yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a sefer düzenlemiştir. Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde ülkedeki huzuru ve nizamı tekrar düzenlemiş, bunun üzerine halife Tuğrul Bey'i "Doğunun ve Batının Hükümdarı" ilan etmiştir(1058).¹⁹

Selçuklular ilerleyişini sürdürürken Çağrı Bey ağır bir hastalığa yakalanmış ve 1060 yılında Serahs'ta vefat etmiştir. Çağrı Bey gerek askeri kabiliyeti gerek üstün liderlik vasfı ile Büyük Selçuklu Devleti'nin ilerlemesinde büyük katkıları olmuştur.²⁰ Bundan kısa bir süre sonra da Tuğrul Bey hastalanmış ve 4 Eylül 1063'te Rey' de vefat etmiştir. Tuğrul Bey adil, vakur, cömert, cesur, samimi, otoriter, ileri görüşlü, iyi ve yumuşak huylu bir hükümdar olmuştur. O bu vasıfları ile Selçuklu Devleti'ni sağlam temeller üzerine oturtmuştur.²¹ Tuğrul Bey'in vefatının ardından Selçuklu Devleti'nde hükümdarının kim olacağı konusunda belirsizlik yaşanmıştır. Devlet içerisinde isyanlar çıkmaya başlamış, bu durum karşısında vezir Amid el-Mülk Alp Arslan'dan yardım istemiş, Alp Arslan'ın adına hutbe okutarak Alp Arslan'ın sultanlığını ilan etmiştir.²² Alp Arslan devlet içi istikrarı sağladıktan sonra Tuğrul Bey'in başlatmış olduğu Azerbaycan seferini devam ettirmiştir. Aynı zamanda Alp Arslan Türkmen Beylerini Anadolu'nun çeşitli yerlerine sefere göndermiştir. Böylelikle Selçuklular Ege sahillerine kadar ilerlemiştir. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Selçukluların ilerleyişinden rahatsız olmuş ve Selçukluları durdurmak için büyük bir ordu hazırlamıştır. Bizans ordusu İstanbul'dan yola çıkmış ve Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Bunun haberini alan Alp Arslan süratle ordusunu hazırlamış ve harekete geçmiştir. 26 Ağustos 1071 sabahı iki ordu Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahva Ovası'nda savaşmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra Selçuklular Malazgirt Meydan Muharebesi kazanmış ve Anadolu'nun kapıları Türklere açılmıştır(1071).²³ Esir edilen Romanos Diogenes Alp Arslan'ın huzuruna getirilmiş ve barış için müzakerelerde bulunulmuştur. Bu müzakerelerin sonucunda bir barış antlaşmasının hazırlanmasına mutabık kılınmıştır. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes serbest bırakılmış ve yaptığı antlaşmanın gereğince Selçuklulara iki yüz bin altın ile yetmiş bin altın değerinde

¹⁹İbnü'l Esir, X, s. 30.

²⁰İbnü'l Esir, X, s. 31.

²¹Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 142.

²²Merçil, age., c. IV, s. 607.

²³Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri Durumu", *TD*, S. 33, İstanbul, 1982, s. 133-146.

eşyayı Alp Arslan'a yollamıştır.²⁴ Antlaşmanın ardından Abbasi Halifesine zafer mektubu gönderilmiş ve Bağdat bu büyük haberin ardından süslenmiş ve coşkulu kutlamalara ev sahipliği yapmıştır.

Alp Arslan Karahanlı kale muhafızı Yusuf Harezm'i tarafından yaralanmış ve kısa bir süre sonra da yaşamını yitirmiştir(25 Kasım 1072). Alp Arslan'ın vefat haberi, devlet içerisinde istikrarsızlığa sebep olur endişesiyle bir süre gizli tutulmuştur. Sultan Alp Arslan iyi bir lider iyi bir komutan olmuştur. Kazanmış olduğu zaferler Türk tarihinin gidişatına büyük bir ivme kazandırmıştır. Kendisinin vefat haberi İslam dünyası için büyük bir üzüntüye sebep olmuştur.²⁵ Alp Arslan'ın vefatı ardından devlet adamları, komutanlar ve ulema bir araya gelmişler ve Alp Arslan'ın hayatta iken veliaht tayin ettiği Melikşah'ı -on yedi yaşlarının sonlarında- sultan ilan etmişlerdir(1072).²⁶

Melikşah'tan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin içerisinde taht mücadeleleri baş göstermiş ve toprakları Çin sınırlarından Yemen'e kadar uzanan Selçuklular için karamsar günler yaşanmaya başlamıştır. Melikşah vefat etmeden önce oğlu Berkyaruk'u veliaht tayin etmiştir. Berkyaruk tahta geçtiği süreçte beş yaşındaki kardeşi Mahmud'un Terken Hatun ve veziri olan Tacülmülk Ebü'l Ganim tarafından sultan ilan edilmesi devlet içi karışıklığın çıkmasına sebep olmuştur. Berkyaruk; Melikşah'tan kısa bir süre önce vefat eden Nizamülmülk'ün taraftarları ile bu karışıklığı ortadan kaldırmış ve Mahmud'u berteraf ederek, sultanlığını Selçuklu halkına kesin bir şekilde ilan etmiştir.²⁷ Bu olaylar yaşanırken Berkyaruk'un amcası Tutuş isyan etmiştir. Berkyaruk, amcası Tutuş'un isyanını kısa sürede bastırmıştır.²⁸ Berkyaruk Haçlı Seferleri ile uğraştığı esnada da Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşı karşıya kalmıştır. Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın isyan hareketini bastırmak için ordusu ile birlikte Muhammed Tapar'ın üzerine yürümüştür. Fakat Berkyaruk, Muhammed Tapar tarafından geri püskürtülmüştür. Berkyaruk ve Muhammed Tapar yeniden savaşmak istemiş fakat her iki tarafta savaşlardan yorgun düşmesi ve birçok Müslüman kanının döküleceği düşüncesiyle savaşmaktan vazgeçip, anlaşmaya varmışlardır. Bu antlaşma üzerine Bağdat'da hutbe Berkyaruk adına okutulmuş; Azerbaycan'dan Suriye'ye kadar hutbe de Muhammed Tapar

²⁴Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s. 39.

²⁵İbnü'l Esir, X, s. 78-80; Ramazan Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul, 1972, s. 101-112.

²⁶Bundârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Fethb. Ali b. Muhammed (1993), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 48.

(Sultan Melikşah'ın Dönemi ayrıntılı olarak birinci ve ikinci bölümde anlatılacaktır.)

²⁷Özgüdenli, age., s.194-197.

²⁸Özgüdenli, age., s. 200-201.

adına da okutulma kararı alınmıştır. Böylelikle Selçuklular da iki ayrı sultanlık vuku bulmuştur. Fakat bu durum Berkyaruk'un vefat etmesi ile sonlanmıştır(23 Aralık 1104).²⁹

Berkyaruk sultanlığı boyunca sürekli devlet içerisindeki iç isyanlarla uğraşmış ve devletin iç sükunetini sağlamak için büyük mücadeleler vermiştir. Selçukluların tarihi dönüm noktalarından biri olan Haçlı Seferleri de ilk olarak Berkyaruk'un döneminde başlamıştır. Berkyaruk halkına karşı merhametli, cömert, sadık bir lider olmuştur. Berkyaruk vefat etmeden önce oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiş, emrine Ayaz'ı atabeg tayin etmiştir.

Berkyaruk'un vefatının ardından Muhammed Tapar, Musul kuşatmasını bırakıp, Bağdat'a gitmiş ve Ayaz'ı ikna ederek kendi sultanlığını Ayaz'a ilan ettirmiştir. Muhammed Tapar, Ayaz ile antlaşma yapmış fakat kendisinden şüphelenerek Ayaz'ı huzuruna getirtip öldürtmüştür. Sultanlığı ilan edilen Melikşah'ın da gözlerine mil çekirmiştir.³⁰ Muhammed Tapar; Musul, Diyarbekir ve el-Cezire'nin iktasını Emir Çökürmüş'e vermiştir. Emir Çökürmüş sahip olduğu geniş toprakların iktasını, Muhammed Tapar'a göndermekte ağır hareket etmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Muhammed Tapar, toprakların ikt sahipliğini Emir Çökürmüş'ün elinden almış ve Emir Çavlı Sakavu'nun eline vermiştir. Muhammed Tapar Musul'un idaresini sağladıktan sonra hedefini Urfa'yı Haçlıların elinden almak olarak belirlemiştir.³¹ Muhammed Tapar, sultanlığı süresi boyunca İsmaili faaliyetlerinin gün geçtikçe arttığını fark etmiş ve bu oluşumu sonlandırmak için İsmaililerin hakimiyeti altındaki Şahdiz Kalesi'ne ordusunu göndermiştir. Muhammed Tapar bunun yanı sıra devlet kademelerinde İsmaili taraftarı olanların bir kısmını sürgün etmiş, bir kısmını da öldürtmüştür. Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dülmülk Ebü'l-Mehasini Avî, İsmailileri desteklediği tespit edilmiş ve dört arkadaşıyla birlikte İsfahan kapısında idam edilmiştir. Bu süreçlerin ardından Şahdiz Kalesi ele geçirilmiş ve ordu Alamut Kalesi'ni fethi için yola çıkmıştır. Selçuklu ordusu Alamut Kalesi'ni tamamen ele geçireceği esnada Muhammed Tapar'ın vefat haberi gelmiş ve ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır(1117).³²

Muhammed Tapar vefat etmeden önce ağır bir hastalığa yakalanmış fakat bu hastalığına şifa edecek bir tedavi bulunamamış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir(17 Nisan 1118). Muhammed Tapar iktidarı boyunca devlet içerisindeki isyanları bastırmak ile uğraşmıştır.

²⁹ İbnü'l Esir, X, s. 300-308.

³⁰ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, C. IV, Ankara, 2002, s. 622; İbnü'l Esir, X, 322.

³¹ Işık Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul, 1974, s. 121-149.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Ankara, 2019, C. II, s. 95-110.

³² Özgüden, age., s. 223-225.

Bunun yanı sıra Haçlılar ve diğer Türk devletleri ile mücadele etmiştir. Muhammed Tapar'ın vefatının ardından büyük oğlu Mahmud tahta geçmiş ve adına hutbe okutulmuştur. Mahmud, sultanlığa gelmeden önce devlet işlerinden uzak tutulmuş ve eğlenceye dayalı bir hayat sürmüştür. Bu durumun bilgisine sahip olan Mahmud'un kardeşleri, Mahmud'un sultanlığını kabul etmemişler ve isyan çıkarmışlardır. Bu isyandan haberdar olan Sencer isyanları bastırmış ve Mahmud'u Irak Selçuklu Devleti'nin başına getirtmiştir.³³ Böylelikle Selçuklular içerisinde yeni bir devlet oluşmuştur.

Sencer, Rey, Mazenderan ve Kumis şehirlerini idaresi altına alırken; Irak'ın doğu kısmıyla Gilan bölgesini Mahmud'un kardeşi Tuğrul'un idaresine vermiştir. İsfahan ve Huzistan bölgelerini de Mahmud'un diğer kardeşi Selçukşah'ın idaresine vermiştir. Halife el-Müsterşid Billah'ın Hille'nin idarecesi Dübeys b. Sadaka ile ittifak kurması Sencer'i rahatsız etmiş ve Sencer halifeye bir mektup göndererek bu ittifaklığın sona ermesini talep etmiştir. Sencer akabinde Nizamülmülk'ün oğlu Ahmed'i halifenin veziri olarak atamıştır. Böylelikle Sencer Irak'ın iç işlerinden anında haberi olmaya başlamıştır. Bu durumdan rahatsızlık duyan halife kendi ordusunu kurmaya başlamıştır. Sencer bunun haberini alır almaz Sultan Mahmud'un Bağdat'a girmesini emretmiş bunun üzerine halife Bağdat içerisindeki kılığı bahane ederek Mahmud'un Bağdat'a girmesini engellemek istemiştir. Fakat Mahmud bu engellemeyi kabul etmemiş ve Irak Selçuklu kuvvetleri ile Bağdat'a girmiş ve halifeyi tekrardan Selçukluların itaati altına almıştır(1126).³⁴ Sultan Sencer devlet içi istikrarı korumaya çalışırken ordusu güç kaybı yaşamaya başlamıştır. Bu durumun farkına varan Oğuzlar Sencer ve onun emirlerine savaş açmış ve bu savaştan galip gelmiştir. Sencer kaybettiği savaşın ardından Oğuzlara esir düşmüştür. Sencer demir bir kafese konmuş ve burada üç yıl geçirdikten sonra Müeyyed Ayaba tarafından kaçırılmıştır. Fakat Sencer özgürlüğüne kavuşmasından kısa bir süre sonra yaşamını yitirmiştir(Nisan 1157). Sencer ilime, sanata düşkün bir sultan olmasına karşılık devlet içi isyanlar ile uğraşmaktan devletini kalkındıramamıştır.³⁵

Sultan Sencer'in vefat etmesi ile Büyük Selçuklu Devleti yerini Türkiye Selçuklu Devleti'ne bırakmıştır. Büyük Selçuklu Devleti yaklaşık yüz yirmi yıllık hükümdarlığı ile gerek Türklere gerek İslamiyet'e büyük katkılarda bulunmuştur. Büyük Selçuklu Devleti ilimin, bilimin, sanatın, ekonominin, sosyal hayatın ilerlemesinde büyük bir pay sahibi olmuştur.

³³İbnü'l Esir, X, s. 417-434.

³⁴Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, II, s. 104.

³⁵Köymen, age., s. 405-410.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH (1072-1092)

1. Melikşah'ın Dünyaya Gelişi ve Çocukluğu

Büyük Selçuklu Devleti'nin görkemli yıllar yaşamasına vesile olan Sultan Alp Arslan'ın oğlu Melikşah 6 Ağustos 1055 Pazar günü İsfahan'da dünyaya gelmiştir.³⁶ Melikşah'ın annesi Karahanlı Han'ın kızı Türkan Hatun'dur. Melikşah'ın kardeşleri Tökiş, Ayaz, Tutuş, Böri-Bas ve Arslan Ergun'dur. Kaynaklarda Melikşah'ın üç tane kız kardeşi olduğu da yer almaktadır.³⁷

Melikşah küçük yaşından itibaren babası ile seferlere katılmış, böylece askeri alanda önemli tecrübeler kazanmıştır. Bu durumun farkında olan Alp Arslan, Melikşah'ın askeri alandaki tecrübelerini artırmak aynı zamanda Melikşah'ın her daim gözetimi altında olması adına Nizamülmülk'ü Melikşah'ın atabegi³⁸ olarak atamıştır. Bu atamanın ardından Melikşah Nizamülmülk ile henüz dokuz yaşında iken Gürcistan seferine katılmıştır (1064). Bu sefer ile Melikşah düşman askerleriyle birebir mücadele etmiştir. Alp Arslan, Melikşah'ın Gürcistan seferindeki azmi ve başarısından ötürü Melikşah'ı ve Nizamülmülk'ü merkez karargâha vekil olarak bırakmıştır. Melikşah almış olduğu vekaletle binaen Bizans'ın koruması altındaki kaleye hücum etmiş ve zorlu mücadelelerin ardından kalenin fethini gerçekleştirmiştir. Melikşah bu zaferlere bir yenisini eklemek için kaynaklarda Sürmari Kalesi olarak geçen Sürmeli Çukuru'na fetih de bulunmuş ve buradan da galibiyet ile ayrılmıştır. Melikşah Sürmari Kalesi'ndeki huzuru ve sükuneti sağladıktan sonra burayı Nahçıvan emirine teslim etmiştir.³⁹ Melikşah fetih hareketlerini sürdürmeye devam etmiş ve Bizanslılar için dini öneme sahip olan Meryemnişin şehrini fethetme kararı almıştır. Fakat Meryemnişin şehri demir, taş ve çivilerle birleştirilmiş, sağlam yapıdaki kuleler ile muhafaza edilmekteydi. Melikşah bundan ötürü şehrin feth olunamayacağını düşünmüş ve geri çekilme kararı almıştır.

Bu kararın haberini alan vezir Nizamülmülk, Melikşah'ı kararından döndürmek istemiş ve Melikşah'ın daha önce kazanmış olduğu zaferleri hatırlatmış ve kararından geri dönmemesi için

³⁶Bundari, Zübde'tü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, çev. Kıvımettin Burslan, Ankara, 1999, s.68.

³⁷İbnü'l Esir, X, s. 28.

³⁸Atabeg: Ata ve beg (bey) kelimelerinden meydana gelmiştir. Selçuklu sultanlarının çocuklarını her konuda eğitim veren atabegler devlet kademesinde yüksek rütbeye sahiptirler. Bu unvan ilk defa Büyük Selçuklu Devleti'nde kullanılmıştır. (Coşgun Alptekin "Atabeg", *TDV*, C. IV, İstanbul, 1991, s. 38-40.)

³⁹Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 39-40.

moral takviyesinde bulunmuştur. Bunun üzerine Melikşah ordusunu tekrardan bir araya getirmiş ve Meryemnişin şehrinin fethi için hücum emri vermiştir. Uzun mücadelelerin ardından Meryemnişin feth olunmuş ve şehir halkı İslamiyet ile tanışmıştır (1064).⁴⁰

Alp Arslan oğlu Melikşah'ın küçük yaşta kazanmış olduğu bu fetihler üzerine Melikşah'ı ve Nizamülmülk'ü huzuruna çağırmış ve kendilerini güzel sözleri ve hediyeleri ile mükafatlandırmıştır. Melikşah babası Alp Arslan'ın bu mükafatına karşılık fetih hareketlerini sürdürmeye devam etmiş ve Horasan bölgesindeki Mankışlak'da dahil olmak üzere bu bölgeleri himayesi altına almıştır. Alp Arslan, bu son durum üzerine oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etme kararı almıştır. Babasının bu haberini alan Melikşah, dedesi Selçuk Bey'in Cend'deki mezarını ziyaret etmiş ve burada veliahtlığını resmi olarak ilan etmiştir. Alp Arslan oğlu Melikşah için hutbe okutturmuş ve Selçuklu halkının huzurunda oğlunu -altından yapılmış- gösterişli tahtına sultan olarak oturtmuştur (1066)⁴¹.

2. Melikşah'ın Eğitimi:

2.1. Askerî ve İdarî Alanda Eğitimi:

Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdarların çocukları askerî alanda kapsamlı bir eğitime tabi olmaktadır. Bunun sebebi ise devletin bekası ve kalkınmasını sürdürebilmesi için sultan çocuklarının kendilerini geliştirmelerinin gerekli görülmesidir. Sultan Alp Arslan da oğlu Melikşah'ın askerî eğitimi için dönemin önde gelen komutanlarını hizmetine sunmuştur. Melikşah öncelikle üç-dört yaşlarında koyunların sırtlarına binerek kuş, tavşan, fare gibi hayvanlara ok atmayı öğrenmiş, böylece bu durum Melikşah'ın askerî alandaki ilk eğitimi olmuştur. Melikşah ardından ata binmeyi ve at sırtında ok atmayı öğrenmiştir.⁴² Melikşah binicilik ve ok atıcılığın yanı sıra kılıç ve topuz kullanma konusunda da eğitimler almıştır. Kaynaklarda Melikşah'ın kılıcı ve topuzu kullanmakta oldukça usta olduğu yer almaktadır.⁴³ Melikşah'ın çevgan oynamak⁴⁴ ve ava çıkmak gibi faaliyetlerde de aktif olduğu yine tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Öyle ki Melikşah boş vakitlerinde ava çıkar ve yanında Şikârname (Av Kitabı) adlı eseri alır ve buradaki bilgiler doğrultusunda avlanmayı gerçekleştirirdi.

⁴⁰Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 153-154.

⁴¹Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendsâh Mîrhând, Târih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ, 903/1498, C. IV Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339, s. 83

⁴²Koca, age., s. 108-109.

⁴³Merçil, age., s. 82.

⁴⁴At üstünde sopa ile topun peşinde mücadele edilen oyundur.

Alp Arslan, Melikşah'ın askerî alandaki eğitimlerinin ardından idarî alanda da eğitim alması için devlet kademesinde oldukça başarılı olan Nizamülmülk'ü Melikşah'a atabeg olarak atamıştır. Atabeg; Selçuklu sultanlarının çocuklarına devletin nasıl idare edileceğine ve nerede nasıl kararlar alınması gerekeceği ile ilgili eğitimler vermektedir.⁴⁵ Selçuklular da atabeg unvanı ilk kez Nizamülmülk'e verilmiştir. Melikşah'ın küçük yaştan itibaren elde etmiş olduğu başarılarının ardında Nizamülmülk'ün katkıları göz ardı edilemez. Nizamülmülk 10 Nisan 1018 yılında Horasan şehrinde alim bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Nizamülmülk küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve hadis, fıkıh, siyer alanlarında dönemin ileri alimlerinden ders almıştır. Nizamülmülk babası ile birlikte Gaznelilerin Horasan valisinin yanında görev almış fakat Gaznelilerin Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara yenilmesi, ardından Horasan'ın Selçukluların eline geçmesi ile Nizamülmülk ve babası Selçukluların sultanı olan Çağrı Bey'in hizmetine girmiştir. Nizamülmülk bir süre sonra Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın eğitimini üstlenmiştir.⁴⁶

2.2. Dinî Alanda Eğitimi:

Büyük Selçuklu Devleti, Horasan'a gelmeleriyle birlikte İslamla tanışmıştır. Horasan, Ehl-i Sünnet'in Hanefî-Maturidî ekolünün görüşlerine ev sahipliği yapmıştır. Böylelikle Selçuklu sultanları da Hanefî-Maturidî ekolünün içerisinde yer almıştır. Melikşah kendisinden önceki Selçuklu sultanları gibi Hanefî mezhebindendir. Râvendî, "Râhat-Üs-Sudûr" adlı eserinde şu bilgilere yer vermiştir: Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının ilme önem vermeleri ve alimlere karşı hürmet etmelerinden dolayı Irak ve Horasan bölgesinde birçok hocanın yetişmesinde öncü olmuş ve Selçuklu sultanlarının evlatları bu hocalardan ders almıştır. Melikşah Irak ve Horasan'daki hocalardan eğitim almasının yanı sıra Halep ve Şam'dan gelen Hanefî mezhebinden olan birçok hocadan siyer, hadis, fıkıh alanında dinî eğitim almıştır. Nizamülmülk'ün Şafîî-Eşari ekolünün görüşünden olması Melikşah'ın Şafîî-Eşarilere sıcak bakmasına sebep olmuştur. Melikşah, Şafîî-Eşari ekolünün faaliyetlerine izin vermiştir.

Uzun zamandan beri Hanefîler ile Şafîîler arasında çekişme ve çatışma söz konusuydu. Bu iki ekolün fıkıh alanında ihtilafa düşmesi birbirlerini tekfir etme boyutuna kadar getirmiştir.⁴⁷ Nizamülmülk bu çatışmaları sert bir tutumla sonlandırmak yerine ılıman ve hoşgörü çerçevesinde iki tarafı uzlaştırmaya çalışmıştır. Nizamülmülk'ün Melikşah'ın sultan

⁴⁵Nilay Ağırnaslı, "Selçuklular Döneminde Şehzade Eğitimi", *Medeniyet ve Toplum*/Bahar 2017, C. 1, S.1, s. 78-80.

⁴⁶et-Tusi, "Nizamülmülk", *TDV*, İstanbul, 2007, s. 194-196.

⁴⁷Abdülhüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış İmam Gazali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, İstanbul, 2001, s. 59-60.

olması ve kendisinin Melikşah'ın veziri olması ardından Hanefiler ile Şafîileri ortak bir paydada toplama kararı almıştır.⁴⁸ Melikşah'da Nizamülmülk'ün kararına destek olmuştur. Böylece Melikşah'ın sultanlığı dönemi boyunca her iki ekol Selçuklu topraklarında faaliyet göstermiştir.

3. Melikşah'ın Tahta Çıkışı ve Evlilikleri:

Melikşah kardeşleri arasında en büyüğü olmamasına rağmen kaynaklarda adı ön plana çıkan Büyük Selçuklu Devleti sultanıdır.⁴⁹ Bunun sebebi olarak Melikşah'ın annesinin Karahanlı Devleti'nin soyundan gelmiş olması gösterilmektedir. Melikşah'ın annesinin soyunun Karahanlı olmasının yanı sıra kendisinin de küçük yaştan itibaren askeri alandaki başarıları babası Alp Arslan'ın dikkatini çekmiş ve Melikşah'ı veliaht ilan etmesine öncü olmuştur. Öyle ki Alp Arslan Malazgirt Savaşı esnasında Nizamülmülk'e "Ben düşmana karşı yürüyorum. Eğer sağ kalırsam bu, Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşah'tır." sözü ile oğlu Melikşah'ın kendisinden sonra sultan olması için vasiyette bulunmuştur.⁵⁰

Alp Arslan'ın vefatı ardından veliaht ilan ettiği oğlu Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olarak tahta geçmiştir. Melikşah'a başta Nizamülmülk olmak üzere saray uleması biat etmiştir. Tahta geçen Melikşah devletin siyasi erkanlarını ve ordusunu bir araya getirmiş ve cülus takdiminde bulunmuştur. Böylelikle Melikşah'ın sultanlığı resmi hüviyet kazanmıştır (25 Kasım 1072). Melikşah sultan olduğu esnada henüz on yedi yaşında olmasına rağmen dokuz yaşından beri gerek askeri gerek siyasi alanda yer alması, Melikşah'ın devlet otoritesini rahatlıkla kurmasına kolaylık sağlamıştır. Melikşah sultanlığında halkına "Sizin ulularınız pederim, ortancalarımız biraderim, küçükleriniz oğullarımdır" hitabı ile ılıman bir politika sergilemiş ve Selçuklu halkının teveccühünü kazanmıştır.⁵¹

Melikşah askeri alandaki başarılarını siyasi alanda da devam ettirmek için Karahanlılardan olan Celaliye Hatun -kaynaklarda çokça Terken Hatun⁵² diye anılmaktadır- ile evlenmiştir. Celaliye Hatun Semerkand hükümdarı Şemsü'l Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızıdır.⁵³

⁴⁸İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 2, s. 705-716.

⁴⁹Kafesoğlu, age., s. 42.

⁵⁰Kerimüddin Mahmud, *Müsameret'ül Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999, s. 33.

⁵¹Ahbar, s. 38.

⁵²Kaynaklarda sıklıkla "Türkân" olarak telaffuz edilen bu kelime aslında isim olmayıp, unvan olduğu ve Türkân olarak değil de Terken olarak telaffuz edilip, okunması gerekmektedir (Osman Turan, "Türkân değil Terken", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara, 1944, İkt. mad., İsl. Ans.).

⁵³İbnü'l Esir, X, s. 114.

Kaynaklarda Melikşah bu evliliği dokuz yaşında gerçekleştirdiği yer almaktadır (1064).⁵⁴ Melikşah bu denli küçük yaşında evlilik yapmasının sebebi Karahanlı Devleti'nin gücünü yanına almak istemesidir. İleriki süreçlerde Melikşah'ın Celaliye Hatun'dan Ahmet, Davud, Mah-Melek Hatun ve Mahmud adlarında çocukları olmuştur. Melikşah 1087 yılında en büyük oğlu Ahmed'i kendisinden sonra sultan olması için veliaht ilan etmiştir. Fakat Ahmed bir yıl sonra vefat etmiştir.⁵⁵

Melikşah'ın bir diğer evliliği ise Zübeyde Hatun ile olmuştur. Bu evlilikten de Berkyaruk dünyaya gelmiştir. Melikşah veliaht ilan ettiği oğlu Ahmed'in vefatının ardından en büyük oğlu olan Berkyaruk'ı veliaht ilan etmiştir.⁵⁶

Melikşah'ın cariyeye kökenli Taceddin Seferiyye Hatun'dan Muhammed Tapar ve Ahmed Sencer dünyaya gelmiştir.⁵⁷ Melikşah'ın ismi bilinmeyen bir cariyeden de Tuğrul ve Emir Humâr adında iki oğlu olmuştur.⁵⁸ Melikşah'ın Malazgirt Savaşı'nın ardından esir edilen Romanos Diogenes'in kızı ile de evlendiği rivayet edilmektedir. Fakat bu kaynaklardan kesin bir veriye ulaşılmamıştır.⁵⁹

Melikşah vefat ettiğinde Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud hayattaydı; fakat diğer erkek çocukları yaşamını yitirmiştir. Berkyaruk'un Melikşah'tan sonra sultan olmasını kabul etmeyen Celaliye Hatun, veziri Tacülmülk Ebü'l Ganaim'in desteği ile henüz beş yaşında olan oğlu Mahmud'u sultan ilan etmiştir. Ancak Nizamülmülk'ün taraftarları bunu kabul etmemiş ve Berkyaruk'un sultanlığını tanımıştır.

4. Melikşah'a İlk İsyan: Kavurd Bey

Melikşah'ın amcası Kirman Meliki Kara Arslan Kavurd Bey abisi Alp Arslan'ın ölüm haberini alır almaz saltanatın kendi hakkı olduğu iddiası ile Rey şehrini ele geçirmek için yola çıkmıştır. Kavurd Bey'in isyan haberini alan Melikşah amcasının isyan hareketini önlemek için

⁵⁴Ravzatü's-Safâ, IV, s. 82.

⁵⁵Özgüdenli, age., s. 193-194.

⁵⁶Özgüdenli, age., s. 193-194.

⁵⁷Abdullah Bayındır, "Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri", s. 115-117, <https://dergipark.org.tr/tr/> (30 Ekim 2019).

⁵⁸Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", *TDV İA*, C XXIX. Ankara, 2004, s. 54-57.

⁵⁹Leon Cahun, Introduction a l'histoire de l'Asie, s. 191; Necip Asım, Türk Tarihi, s. 273. (Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 44)

mektuplar göndermiştir. Fakat Kavurd Bey saltanatın kendi hakkı olduğu görüşü ile Melikşah'ın mektuplarını görmezden gelmiş ve Rey şehrine doğru ilerlemesini sürdürmüştür. Melikşah amcasından önce Rey şehrine varmış ve gerekli tedbirleri almıştır. Melikşah Emir Savtegin komutasında ordusunu Kavurd Bey'in ordusuna hücum ettirmiş ve Melikşah'ın ordusu galip gelmiştir(1073). Mağlubiyetin ardından Kavurd Bey savaş alanından kaçmış ve Hemedan Dağlarına sığınmıştır. Melikşah amcasının yakalattırma görevini Emir Temirel'e vermiştir. Emir Temirel kısa bir süre sonra Kavurd Bey'i saklandığı yerde yakalamış ve Melikşah'ın huzuruna getirmiştir. Kavurd Bey Melikşah'tan af dilemiş fakat Melikşah Kavurd Bey'i affetmeyerek, yay kirişi ile boğdurarak öldürtmüştür. Melikşah amcasını affetmemesinin sebebi ise Melikşah'ın ordusunun içerisindeki bir grup Kavurd Bey'in taraftarlığını yapmış ve maaşlarının artırılması için sloganlarda bulunmuştur. Bunun üzerine Melikşah, Kavurd Bey'i affedeceği takdirde daha da güçlenebileceği varsayımıyla amcasının af talebini geri çevirmiştir. Melikşah, Kavurd Bey'in oğullarını da ileride kendisi için tehdit unsuru olabileceği ihtimali ile gözlerine mil çektirmiştir.⁶⁰

Melikşah, Kavurd Bey isyanının bastırılmasında Nizamülmülk'ün katkılarından dolayı kendisine Tus şehrini vermiştir. Bu isyanı başarılı bir şekilde bastırılması Halife Kaim Biemrillah'ın dikkatini çekmiş ve Melikşah'ın sultanlığını kabul etmiş ve saltanat fermanını Bağdat Şahnesi Sa'dü'd-Devle Gevherayin ile göndermiştir (1073).⁶¹

5. Melikşah'ın Selçuklu Sınırlarını Muhafaza Etmesi:

Melikşah'ın Kavurd Bey isyanını bastırması ve halife tarafından sultanlığının tanınması ülke içerisinde tam anlamıyla hakimiyet kurmasına vesile olmuştur. Bunun ardından Melikşah, tahta çıkışından itibaren Selçuklu topraklarını taciz de bulunan Karahanlılara karşı seferler düzenlemiştir. Melikşah bu seferlerin neticesi olarak Belh'i ve Tirmiz'i hakimiyeti altına almıştır. Galibiyetlerin akabinde Melikşah, Semerkand'a doğru harekete geçmiş fakat Hükümdar Nasr Melikşah'ın ordusu ile çarpışacak gücü kalmadığı için barış teklifinde bulunmuştur. Barış şartları Nizamülmülk tarafından belirlenmiş ve Belh ve Toharistan bölgesinin yönetimi Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e verilmiştir. (1074)⁶²

Melikşah bir sonraki rotasını Gaznelilere çevirmiş fakat Gazneli hükümdar İbrahim b. Mesud Selçukluların gücünden çekinerek barış teklifinde bulunmuştur. Ayrıca İbrahim b.

⁶⁰Merçil, Kirman Selçukluları, Ankara, 1989, s. 28-36

⁶¹Merçil, age., s.35- 36.

⁶²Turan, Selçuklular Tarihi, s. 142-143.

Mesud esir aldıkları Selçuklu Emir el-Ümera Osman'ı Melikşah'a teslim etmiştir. Melikşah'ın iktidarı boyunca Gazneliler ile barış hali korunmuştur.⁶³ Kaynaklarda İbrahim b. Mesud'un Emir el-Ümera Osman'ın esir edilmesinden dolayı Melikşah'tan özür dilediği geçmektedir.⁶⁴

6. Melikşah'ın Selçuklu Sınırlarını Genişletmesi:

6.1. Kafkasya Harekâtı:

Gürcü Kralı II. Giorgi; Selçuklular ile yapılan antlaşmaları ihlal etmiş ve huzursuzluk çıkarmaya başlamıştır. Bunun üzerine Melikşah güçlü bir ordu hazırlayarak, Gürcistan'a ve bölge şehirlere huzur ve emniyet getirmek hedefiyle sefere çıkmıştır (1075). Melikşah Karthili'ye⁶⁵ kadar ilerlemiş ve ele geçirdiği Tiflis'ten Derbend Geçidi'ne kadar olan bölgeleri Türkmen emiri olan İmadüddavle Savtegin' in idaresine vermiştir. Melikşah II. Giorgi'nin çıkarmış olduğu karışıkları sonlandırmış ve Kafkasya bölgesinin tamamını Selçuklu idaresi altına alarak, huzur ve emniyeti getirmiştir. Emir Savtegin Gürcü Kralının üzerine iki defa akınlar düzenlemiş ve bu akınlardan mağlup ayrılmıştır (1078-79). Emir Savtegin'in art arda almış olduğu yenilgiler Bizanslıları harekete geçirmiş ve Bizans komutan Grigor Bakuryan; Oltu, Erzurum ve Kars şehirlerini hakimiyeti altına almıştır. Bu olaylar karşısında Melikşah, Emir Ahmed'i kaybedilen toprakları geri kazanması için bölgeye göndermiştir. Emir Ahmed, Arran'a gelerek Gürcü Kralına ağır bir darbe vurmuş ve Kars'ı tekrardan Selçukluların hakimiyeti altına almıştır. Kars'ın fethinden sonra Erzurum ve Oltu'yu da hakimiyetini alan Emir Ahmed; Emir Ebu Yakub ile Emir İsa Böri'yi Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuc ve Kütayis bölgelerini fethetmelerinde teşvik eden taraf olmuştur (1080). Emir Ebu Yakub ile Emir İsa Böri Trabzon'a kadar olan Karadeniz'in büyük bir kısmını fethetmiştir. Emir Ahmed ise Çoruh Nehri'nin yakın civar bölgelerini fethetmiştir. Gürcü Kralı II. Giorgi daha fazla toprak kaybetmemek adına Melikşah'ın huzuruna çıkmış ve barış teklifinde bulunmuştur. Melikşah ise Gürcü Kralı'ndan Selçuklulara düzenli bir şekilde haraç ödemelerini ve ihtiyaç olduğu takdirde Selçuklu ordusuna asker göndermeleri kaydıyla barış teklifine olumlu bakacağını bildirmiştir. Gürcü Kralı Melikşah'ın şartlarını kabul etmiş ve ülkesine geri dönmüştür.⁶⁶ Gürcü Kralı II. Giorgi hayatının sonuna kadar Selçuklu Devleti'ne sadık kalmıştır.

⁶³Turan, age., s. 142-143.

⁶⁴İbnü'l Esir, X, s. 92-93.

⁶⁵Karthili (Kartli): Tiflis'in bulunduğu merkezi Gürcistan'ın en önemli eyalaeti.

⁶⁶Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *TAD*, C.35/S.60,2016, s. 73-96; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, C. IV, Ankara, 2002, s. 617; Özgüdenli, age., s. 175-176.

Melikşah Gürcistan bölgesini kontrolü altına aldıktan sonra Arran bölgesini Azerbaycan Emiri olan amcası Alp Sungur Bey Yakıtî'nin oğlu Kutbüddin İsmail'in idaresine vermiştir. Melikşah Kafkasya bölgesinin tamamen ve kalıcı bir şekilde Selçuklu idaresinde olması için ansızın bu bölgeye fetihler düzenlemiştir (1086). Bu fetihlerden muvaffak olan Selçuklu ordusuna; Ani Emiri Menuçer Ebu'l Fazl ve Şirvan Meliki Feriburz teslim olmuş ve Selçuklulara haraç ödemeye başlamışlardır. Bunun ardından Gence bölgesi Selçukluların itaati altına girmiştir.⁶⁷

6.2. Mervanilerle Mücadele ve Diyarbekir'in Fethi:

Tutuş'un Suriye'deki hakimiyetini gün geçtikçe ilerletmesi bölge halkını rahatsız etmeye başlamıştır. Suriye bölgesindeki Ukayliler'den Musul Emiri Şerefüddeve Müslim de bu durumdan rahatsız olmuş ve isyan etmek için harekete geçmiştir. Şerefüddeve Müslim ilk olarak Fatimilerden destek talebinde bulunmuş ve Dimaşk'e baskın düzenlemiştir. Fakat Şerefüddeve, Fatimilerden umduğu desteği bulamamış ve Dimaşk'ten geri çekilmek zorunda kalmıştır (1083). Şerefüddeve Müslim'in Fatimiler ile iş birliği yapması bölge halkı olan sünnileri rahatsız etmiş ve Harran Kadısı Hulba, Şerefüddeve'ye baş kaldırarak bölgesinin hakimiyetini Türkmen beylerinden olan Çubuk'a vermiştir. Şerefüddeve Müslim bu durum karşısında ani bir atakla Çubuk'a saldırıda bulunmuş ve Harran'ı tekrardan hakimiyeti altına almıştır. Şerefüddeve, Harran halkının kendisine sırt çevirmesinden dolayı binlerce insanı katletmiştir.⁶⁸

Mervani Devleti ile ilişkiler Tuğrul Bey döneminde başlamıştır. Sultan Melikşah dönemine kadar ılıman seyreden ilişki Melikşah döneminde bozulmuştur. Bunun sebebi ise; Mervani Devleti, Silvan, Mardin, Hasankeyf ve Cizre olmak üzere Diyarbekir (Amid)⁶⁹ bölgesinin hakimiyetine sahipti. Devletin idarecisi Nizameddin; Selçuklular ile ılıman bir ilişki halinde idi. Fakat Nizameddin'in ölümü ile devletin başına oğlu Nasrüddevle Mansur'un geçmesi sonucunda Selçuklular ile ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Bunun sebebi ise

⁶⁷ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, C. IV, Ankara, 2002, s. 617; Özgüdenli, age., s. 175-176.

⁶⁸ Özgüdenli, age., s. 172.

⁶⁹ Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, doğu ile batının köprüsü olan ve müsmir topraklarına sahip olan Diyarbekir; kaynaklarda "Amid" ismi ile de geçmektedir. Amid; Amida isminden türemiş olup, ilk dönemlerden itibaren bu isim ile anılmaktaydı. Türklerin bu bölgeyi hakimiyetleri altına almasıyla "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde yeni bir isim hüviyeti kazanmıştır. Diyarbekir ismi ise Cezire bölgesinin kuzey bölgesi için kullanılmaktaydı. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu bölgeleri fethetmesiyle bu bölgelerin tamamı Diyarbekir olarak zikredilmeye başlamıştır (İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 18, S. 29, 1996, s. 217-218).

Nasrüddevle Mansur'un Şerefüddevle Müslim ile yakınlaşması ve bunun akabinde Selçuklulara karşı iki yüzlü politika sergilemesidir. Melikşah bu gelişmeler üzerine Diyarbekir bölgesini göz hapsine almış ve Abbasi veziri Fahrüddevle Muhammed b. Muhammed Cehir'in Melikşah'a Diyarbekir'in fethedilmesi gerekliliği ile ilgili telkinlerde bulunması Melikşah'ın, Diyarbekir'in fethi için ordu hazırlamasına sebep olmuştur. Melikşah ordusunu Diyarbekir bölgesine göndermiştir. Melikşah Diyarbekir'in fethinde kesin bir netice elde etmek için ordusuna Artuk, Çubuk, Dilmaçoğlu Muhammed, Çökürmüş, Sa'düddevle Gevherayın gibi Türk beylerini görevlendirmiştir. Melikşah Fahrüddevle Muhammed b. Muhammed Cehir'i de Diyarbekir emiri olarak atamıştır. Melikşah'ın Diyarbekir'e ordusunu gönderdiği haberini alan Nasrüddevle Mansur Şerefüddevle Müslim'den yardım istemiştir. Şerefüddevle Müslim ise yardım etmesi için Diyarbekir bölgesinde yer alan bazı kalelerin kendisine verilmesini talep etmiştir. Nasrüddevle Mansur ise Şerefüddevle'nin isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Melikşah'ın güçlü ordusu Fahrüddevle komutasında Diyarbekir'e yaklaşmış ve bunun üzerine Şerefüddevle Müslim, Melikşah'tan af dilemiş ve bağlılıklarını bildirmiştir. Fahrüddevle; Şerefüddevle'nin af talebine olumlu karşılık vermesi Artuk ve Çubuk arasında sorun çıkmasına sebep olmuştur. Türkmen beyleri bu karışıklardan yararlanarak Fahrüddevle'den herhangi bir izin almadan Şerefüddevle'nin ordusuna gece ani bir baskın düzenlemiştir. Şerefüddevle'nin ordusu bu ani baskından dolayı tamamen dağılmış ve kendisi de bu durum karşısında çekilmek zorunda kalmıştır. Fahrüddevle ise kendisinden izin alınmadan yapılan bu baskına çok öfkelenmiş, Artuk Bey ile arası gerilmeye başlamıştır. Şerefüddevle bu durumdan yararlanmak istemiş ve Artuk Bey ile antlaşma sağlamıştır. Şerefüddevle Müslim bu antlaşma ile Sincar'a çekilmiştir. Fahrüddevle bu süreç karşısında Diyarbekir muhasarasını devam ettirmiş ve Mardin, Siirt, Erzen ve Hasankeyf'i hakimiyet altına almıştır. Nasrüddevle Mansur daha fazla toprak kaybetmemek için Melikşah'a barış teklifinde bulunmuş, Melikşah ise kendisine sadece Diyarbekir ile Silvan'ı bırakabileceğini söylemiştir. Nasrüddevle Mansur'un veziri ise antlaşmanın içeriğinin menfaatleriyle örtüşmediğini aynı zamanda Diyarbekir sularının dayanaklılığını öne sürerek Mansur'un antlaşmayı reddetmesine sebep olmuştur. Bu süreçler esnasında Diyarbekir halkı da savaşlar ile topraklarında yaşanan kıtlık ve hastalıklardan dolayı isyan etmeye başlamış ve Selçuklu hakimiyetine girmek istemişlerdir. Nasrüddevle Mansur halkının kendisine sırt çevirmesinden dolayı tekrardan Melikşah'ın huzuruna çıkmış ve Melikşah'ın sunmuş olduğu teklifi kabul etmiştir. Fakat Melikşah artık bu teklifinin geçersiz olduğunu söylemiş, bunun sonucunda Mervani Devleti tamamen ortadan kalkmıştır (1085). Melikşah, Nasrüddevle Mansur'a yaşamını idame ettirmesi için otuz bin dinar değerindeki Harbe Nahiyesine kendisine tahsis etmiştir. Diyarbekir'in fethi ile Selçuklu hazinesine bir

milyon dinar değerinde ganimet girmiştir. Diyarbekir bölgesinin idaresi ubuk Bey'e verilmiş ve Diyarbekir'de on beş yıla yakın ubukoğlu Beyliği kurulmuştur.⁷⁰

şerefüddeve Müslim; Melikşah'ın kardeşi Tekiş ile ittifak kurması aynı zamanda hanımının Melikşah'ın halası Safiye Hatun'un olması Melikşah tarafından affedilmesine neden olmuştur. İleriki süreçlerde şerefüddeve Antakya hakimiyeti için Süleymanşah ile savaşacak ve bu yolda hayatını kaybedecektir.⁷¹

6.3. Musul'un Fethi ve Tekiş'in İşyanı:

şerefüddeve Müslim, Musul bölgesini hakimiyeti altına almış ve burada ordusunu yeterli teçhizatla güçlendirmeye başlamıştır. Sultan Melikşah ise şerefüddeve Müslim'in Selçuklular için tehlike yaratacağı düşüncesi ile Musul emirliğine Fahrüddeve Muhammed b. Muhammed Cehir'in oğlu Amidddeve'yi getirmiştir. Amidddeve ordusu ile birlikte Musul yakınlarına geldiğinde ubuk Bey ile anlaşmazlık yaşadığından Selçuklu ordusundan ayrılan Artuk Bey Amidddeve ile iş birliği yaparak tekrardan Selçuklu ordusuna katılmıştır. Bu denli güçlenen Selçuklu ordusuna karşın Musul teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır (1084). Musul'un fetholunduğu haberini alan Sultan Melikşah Musul'a gelmiş ve Musul halkı tarafından coşku ile karşılanmıştır. Musul'dan Rahbe'ye kaan şerefüddeve Müslim, Nizamülmülk'n oğlu Meyyedlmlk tarafından Melikşah'ın huzuruna çağrılmıştır. şerefüddeve ise Melikşah'a pahalı hediyeler etmesinin yanı sıra Diyarbekir'den kaçmasında büyük pay sahibi olan Beşşar atını da Melikşah'ın hizmetine sunmuştur.⁷²

Sultan Melikşah devlet içi istikrarlığını devam ettirebilmek için kardeşlerinin her birine bölge emirliği vermiştir. Tutuş Bey'e Belh ve Toharistan bölgelerinin emirliğini vermiştir. Fakat Tekiş emirliği altında olan bölgelerde huzursuzluk çıkarmaya başlamış ve Melikşah'a karşı isyan hareketine kalkışmıştır. Melikşah ise kardeşi Tekiş'in isyan hareketini ivedilikle bastırmıştır. Mağlup olan Tekiş Melikşah'tan af dilemek zorunda kalmıştır Tekiş, Selçuklu sultanı olma emellerini gerçekleştirebilmek için her an tetikte olmuş ve Melikşah'ın Musul ziyaretini fırsat bilerek ikinci kez isyana kalkışmıştır. Tekiş'in isyan haberini alan Melikşah, ordusu içerisindeki en deneyimli komutanlarını belirlemiş ve Tekiş'in üzerine göndermiştir. Tekiş, Serahs şehrini kuşattığı esnada casus sandığı bir adamdan Melikşah'ın ordusunun yaklaştığı haberini almış ve Tirmiz'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. Melikşah'ın ordusu uzun

⁷⁰ zgdenli, age., s. 172-174.

⁷¹ Sevim, Suriye Selçukluları, s. 85-86.

⁷² İbnü'l Esir, X, s. 126-127.

bir sürenin ardından Tirmiz'e varmış ve Tekiş'i saklandığı kalede yakalayıp, gözlerine mil çekilmiştir. Melikşah, kardeşi Tekiş'i bu şekilde etkisiz hale getirmesinin altında birçok sebebi vardır. Öncelikle neden; Tekiş'in birden çok isyana kalkışmış olmasıdır, ama en önemli neden Tekiş'in Selçukluların fetih hareketlerini duraklamasına sebep olmasıdır. Melikşah bu sebeplerden ötürü Tekiş tehlikesini -gözlerine mil çektirerek- tamamen ortadan kaldırmıştır.⁷³

6.4. Suriye Seferi ve İlk Bağdat Ziyareti:

Melikşah devlet içerisinde huzursuzluk çıkaran kardeşi Tekiş'in faaliyetlerini engellemeye çalıştığı sürece Türkiye Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah bu durumdan faydalanarak, Çukurova ve Antakya'yı ele geçirmiştir. Süleymanşah daha sonra Halep'e yönelmiş ve bu bölgeyi muhasarasına almıştır. Süleymanşah fetih hareketlerine devam etmiş ve Halep şehrine kadar namağlup gelmiştir. Halep'in muhafazasını üstlenen Şerefüddinle Müslim, Süleymanşah'ın karşısında hezimete uğramış ve hayatını kaybetmiştir (1086). Süleymanşah'ın ilerleyişinden rahatsız olan Suriye emiri Tacüddinle Tutuş, Süleymanşah'ın üzerine ordusunu göndermiştir. Karşılaşan iki Türk ordusundan galip gelen Tutuş Bey olmuş ve bu karşılaşmada Süleymanşah hayatını kaybetmiştir. Tutuş, böylesine güçlü bir lideri yenmesi üzerine civar bölgelerdeki idarecilere üstünlük kurmaya başlamıştır. Öyle ki Tutuş, Halep emiri İbnü'l Hutayti'yeden Halep'i teslim almak istemiştir. İbnü'l Hutayti'ye Tutuş'un bu isteğini Sultan Melikşah istediği takdirde yerine getireceğini bildirmiştir. İbnü'l Hutayti'ye bu cevabının ardından Melikşah'a olan bitenleri bir mektup yoluyla bildirmiştir. Tutuş, İbnü'l Hutayti'yeden istediği cevabı alamadığı için Halep'i kuşatmış ve İbnü'r-Rava'nın desteği ile Halep'i hakimiyeti altına almıştır.⁷⁴

Melikşah, Süleyman Şah'ın ölümüne sebep olan ve Halep'in huzurunu kaçıran Tutuş'a çok sinirlenmiş ve Tutuş'a geri çekilmesi için mektup göndermiştir. Bunun ardından Melikşah; Porsuk, Bozan ve Aksungur Türkmen komutanları ile Suriye'ye harekete geçmiştir. Melikşah'ın Suriye'ye yaklaştığı haberini alan Tutuş Halep'i terk etmek zorunda kalmıştır. Melikşah sırasıyla Musul'u, Harran'ı, Urfa'yı, Menbiç'i son olarak Halep'i kuşatmış ve bu şehirleri egemenliği altına almıştır. Melikşah bu bölgelerin ardından Antakya'nın fethi için yola çıkmış ve buraya vardığında Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir Melikşah'ı saygı ve hürmetle karşılamıştır. Sultan Melikşah bu şehri de almanın coşkusu ile kılıcını çekip üç defa denizde gezdirmiş ve "İşte, Allah İran denizinden bu denize kadar olan bölgeleri benim hakimiyetime

⁷³ Turan, Selçuklular Tarihi, s. 147-148; Özgüdenli, age., s. 174-175.

⁷⁴ "Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, s. 136.

vermiştir." demiş ve ardından şükür namazı kılmış ve denizden kum taneleri toplatmıştır. Melikşah babasının kabrine toplattığı kum tanelerini götürmüştür. Melikşah Alparslan'ın kabri başında "Babacığım! İşte sana müjde, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştan başa fethetmiştir." diyerek kum tanelerini kabre serpmiştir.⁷⁵

Melikşah babası Alparslan'ın kabrini ziyaret etmesinin ardından ilk kez ziyaret edeceği halifeliğin merkezi olan Bağdat şehrine gelmiştir (1087). Melikşah gerek Bağdat halkı tarafından gerek devlet erkani tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Melikşah yanında getirmiş olduğu kıymetli hediyeleri Halife el-Muktedi'ye sunmuştur. Halife de buna karşılık Melikşah'a ülkesinin cins atlarından hediye etmiştir. Halife bunun yanı sıra Melikşah'a Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı unvanını iki kılıç kuşatması ile sergilemiş ve bu unvanı Melikşah'a takdim etmiştir. Melikşah, Abbasiler ile olan ilişkilerini daha da artırmak adına Terken Hatun'dan olma kızı Mah-Melek Hatun'u Halife el-Muktedi ile evlendirme kararı almıştır. Bu karar her iki taraf içinde memnuniyetle karşılanmış ve Melikşah Bağdat'da iken görkemli bir düğün gerçekleşmiştir.⁷⁶ Melikşah düğünün ardından tekrardan İsfahan'a dönmüştür.

6.5. Karahanlılar Üzerine Türkistan Seferi:

Sultan Melikşah Selçuklu sınırlarını doğu ve batıya doğru genişletmeye devam etmekteydi. Karahanlı hükümdar Şemsülmülk Hızır Han'ın yaşamını yitirmesi ile Karahanlıların başına Hızır Han'ın oğlu Ahmed Han geçmiştir. Ahmed Han gerek yaşının küçüklüğünden gerek refah bir ortamda yetişmesinden dolayı devlet idaresinde art arda yanlış kararlar almıştır. Ayrıca Ahmed Han, Karahanlılar için önem arz eden Kadıkudat Ahmed b. Süleyman'ı idam ettirmesi halk tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Bunun üzerine halk ve ulema Melikşah'tan yardım talebinde bulunmuştur. Melikşah bu yardım talebine olumlu karşılık vermiş, İsfahan'dan Horasan'a giderek ordusunun teçhizatını artırmıştır. Melikşah kalabalık ordusu ile yola çıkmış ve Ceyhun Nehri'nden Buhara'ya kadar ikamet etmiştir. Buhara'yı ele geçiren Melikşah, Semerkand'a varmış ve şehri muhasara etmiştir. Semerkand halkı da Melikşah'a destek çıkmış ve şehir kısa bir süre sonra Melikşah'a teslim olmuştur. Ahmed Han, Melikşah'tan kaçma teşebbüsünde bulunsa da Selçuklu askerleri tarafından yakalanmıştır. Ahmed Han'ın Melikşah'a tabi olma sözü vermesi ayrıca Terkan Hatun'un yeğeni

⁷⁵ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2019, s. 172.

⁷⁶ Mah-Melek Hatun'un Rum ipeği ile çok değerli mücevheratları, elbiseleri ve çeyizi yüz otuz deve ve yetmiş dört katırın sırtında hilafet sarayına taşındığı tarih kaynaklarında geçmektedir (Özgüdenli, age., s. 179).

olması sonucunda Melikşah'ın affına mazhar olmuştur. Melikşah Semerkand'ın yönetimini de Ebu Tahir'e vermiştir. Melikşah ardından Kaşgar'a doğru sefer düzenlemiş ve Kaşgar hükümdarı Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman'a elçileri vasıtası ile kendisine itaat etmelerini, adına hutbe okutulmasını ve paranın kendi adına basılmasını talep etmiştir. Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman ise Melikşah'ın isteklerini kabul etmiş,⁷⁷ böylece Doğu Karahanlılar Selçuklulara bağlanmıştır. Melikşah almış olduğu galibiyetlerin ardından tekrardan Horasan'a dönmüştür.⁷⁸

Selçuklular sınırlarını genişletmesi ile sınırları Kitan Devleti'ne ve Çin'e dayanmıştır. Fakat Melikşah'ın Horasan'a dönmesi ile kurmuş olduğu düzen bozulmuş, Semerkand'ın valisi Ebu Tahir ile Çiğiller diye tanınan askerlerin kumandanı Aynüddeve arasında sürtüşme yaşanmıştı. Ebu Tahir durumu kontrol edemeyeceğini anlamış ve Harizm'e gitmiştir. Melikşah, Ebu Tahir'in başarısız idaresinden ötürü tekrar Maverâünnehr'e sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Melikşah tekrardan Semerkand'ı ele geçirmiş ve bölgenin idaresine tecrübe sahibi Emir Üner'i atamıştır. Çiğiller de bunun üzerine yanlarına Kaşgar Han'ın kardeşi Yakub Tegin'i almışlardır. Melikşah bunun üzerine derhal Çiğillerin faaliyetlerine son vermek için müdahalede bulunmuş ve Yakub Tegin'i yakalatma emri vermiştir. Yakub Tegin yakalanması ardından kendisini Melikşah'ın huzuruna götüreren askerlere yalvarmış ve serbest bırakılmıştır. Bu serbet bırakmanın altında yatan sebep ise; Melikşah Yakub Tegin'i affederek Kaşgar şehrine saldırı düzenleyen Tuğrul b. Yınal'dan intikam almasına müsaade etmesidir. Böylelikle Melikşah Kaşgar'ın sükunetini Yakub Tegin ile gerçekleştirmiştir. Melikşah bu süreçte ülke merkezinden uzun bir süre uzak kaldığı ve net bir sonuçta alamadığı için İsfahan'a dönme kararı almıştır.⁷⁹

Melikşah Karahanlı tahtına tekrardan Ahned Han'ı oturtmuştur (1092). Ahmed Han'ın Karahanlıların başına geçmesi halk ve ulema tarafından hoş karşılanmamıştır. Ahmed Han'ın geçmişte yaptığı yanlış uygulamalarından dolayı halk, Ahmed Han'ın yargılanmasını talep etmiştir. Ahmed Han halkına söz geçirememesi ve devlet erkanında kendisine destek

⁷⁷Kaşgar hakanı Ebû Ali el-Hasan ise Melikşah'a birçok hediyeler göndermiş ve Melikşah'a: "Felek sana ram olmuş ve memleketler senin hükmün altına girmiştir. Eğer eski saltanat hanedanından bir hanedan bu memleketlerin birinde kalsa sana ne zararı olabilir? Şayet arzu edersen kullarının kızlarından bazılarını senin oğullarının bazılarına nikâhlayalım. Biz de senin kölelerinin ve kullarının kızlarını alalım." (İbnü'l-Esîr, X, s. 155; El-Hüseynî, s. 45; Râvendî, s. 127; Zehebî, s. 9.)

⁷⁸Ergin Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırma Dergisi*, C. IV, S. 3, s. 16-20.

⁷⁹Ergin Ayan, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırma Dergisi*, c. IV, S.3, s. 20-25.; Özgüdenli, age., s. 179-182.

çıkmasından ötürü mahkeme kararı ile idam edilmiştir (1095). Ahmed Han'ın ölümünün ardından yerine amcasının oğlu Arslan İlig Mesud b. Muhammed geçmiştir.⁸⁰

6.6. Melikşah'ın İkinci Kez Bağdat Ziyareti ve Yemen Fethi:

Melikşah, Maverâünnehir bölgesinin fethi ardından Bağdat'a tekrardan ziyarette bulunmuştur (1091). Melikşah Bağdat ziyaretinde halk tarafından hürmet ve coşku ile karşılanmıştır. Melikşah Bağdat halkının kendisine bu denli sevgi ve saygı da bulunmalarına karşılık, bu bölgeye Sultan Camii'si diye anılacak caminin temellerini atmıştır. Aynı şekilde Halife'de Melikşah'ı büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Fakat Melikşah Halife'ye karşı mesafeli ve soğuk bir tavırdan karşılık vermiştir. Melikşah'ın bu tutumunun altında yatan sebep ise; Melikşah'ın biricik kızı olan Mah-Melek Hatun'un Halife ile evliliğinin ardından eşinden şiddet ve eziyet görmeye başlamış ve Mah-Melek Hatun bu duruma dayanamayarak, bir yaşlarındaki oğlu Cafer ile babasının yanı sıra olan İsfahan'a geri dönmüştür. Mah-Melek Hatun gerek vücudundaki yaralardan gerekse yolculuk esnasında yaşamış olduğu sıkıntılardan dolayı kısa bir süre sonra yaşamını yitirmiştir (1090). Melikşah kızının kaybına derinden üzülmüş ve bu ölüme müsebbip olan halifeye karşı büyük bir öfke duymuştur. Fakat Melikşah İslam coğrafyasının huzurunu bozmamak adına bu durumu sineye çekmiştir.⁸¹

Melikşah doğu bölgesini kontrol altına aldıktan sonra batı bölgesinin kontrolü adına Bağdat'a Suriye valisi Tacüddeve Tutuş'u, Halep valisi Kasımüddeve Aksungur'u, Urfa valisi Bozan'ı ve Çubuk'u çağırarak ve kendilerine bölge taksiminde bulunmuştur. Melikşah Suriye ile Mısır'ı Tutuş'un idaresine vermiştir. Bu süreçte Melikşah Kasımüddeve Aksungur ile Bozan'ı Tutuş'a yardımcı olmaları için Tutuş'un emrine vermiştir. Tutuş almış olduğu yetkinin ardından Suriye bölgesinin kıyı şehirleri olan Hıms, Irka ve Efamiye'yi hakimiyeti altına almış fakat Trablusşam'a yöneldiğinde burada başarısız olmuştur. Tutuş'un almış olduğu bu mağlubiyetin neticesinde Kasımüddeve Aksungur ve Bozan kendisinden ayrılmış ve Halep'e çekilmişlerdir.⁸²

Bu süreçler vuku bularken Melikşah Hicaz, Yemen ve Aden'in fethi için Çubuk'u ve yanında Emir Törşek ve Sadüddeve Gevherayin'i görevlendirmiştir. Bu görevlendirmelerin ardından Melikşah İsfahan'a dönmüştür. Melikşah'ın bu güçlü ordusu sırasıyla; Hicaz'ı,

⁸⁰Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, VI, s. 265.

⁸¹Bündari, s. 82-83.; İbnü'l Esir, X, s. 1555-157.

⁸²İbnü'l Esir, X, s. 169-187.

Yemen'i ve Aden'i fethetmiştir (1093). Selçukluların fethi ile bu bölgelerdeki hutbe tekrardan Selçuklu Sultanı Melikşah ile Abbasi halifesi adına okunmaya başlamıştır.⁸³

7. Melikşah Döneminde Ekonomi:

Büyük Selçuklu Devleti ekonomisini hayvancılık, tarım, ticaret ve fetihlerden elde edilen ganimetler, kısmen sanayi ve madencilik oluşturmaktadır. Uzun süre konargöçer yaşayan atalarından hayvancılığı öğrenen Selçuklular; koyun, keçi, sığır, at, deve ve yırtıcı kuş gibi hayvanları beslemekte oldukça ustaydılar. Ayrıca "Türk'ün Kanadı" olan atı yetiştirmekte ve savaşa hazır hale getirmekte Selçuklular diğer milletlerden açık ara öndeydi.⁸⁴ Selçuklular küçükbaş hayvancılığa önem vermişler ve geçimlerini daha çok bu alanda sağlamışlardır. Bunun sebebi ise küçükbaş olan koyun ve keçilerin otaksız alanlarda dahi otlanabilmeleriydi. Selçuklu halkı küçükbaş hayvanların hem etinden hem sütünden hem de yününden faydalanmışlardır. Ayrıca bu yünler giyim, kilim, keçe, torba, vb. alanlarda kullanılmıştır.

Selçuklular Anadolu bölgesinin iklimî yapısına uygun olarak büyük oranda buğday, arpa, mısır, pamuk ve sebze türlerini (kabak, havuç, vb.) yetiştirmişlerdir. Selçuklularda tarımla uğraşanlara "tarıgçı" denilmekteydi. Selçukluların önemli tarım havzaları Maverâünnih'de yer almaktaydı. Sultan Melikşah'ın Horasan, Harezm ve Irak bölgesini Selçuklu hakimiyeti altına almasının ardından tarım alanları genişlemiştir.⁸⁵ Ayrıca Melikşah, Irak, Horasan ve Harizm'de sulama tesisleri kurmuştur. Bunun akabinde üretimde çeşitlenme ve artış gözlemlenmiştir.⁸⁶

Sultan Melikşah kazanılan fetihlerle devlet sınırlarını genişletmesi ticaret ağlarının da genişlemesine yol açmıştır. Böylelikle Selçuklu toprakları kuzeyden güneye doğudan batıya uzanan ticaret ağlarına sahip olmuştur. Bu güzergâhlar Çin, Türkistan, Harezm, İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye'dir. Böylelikle ülke içerisinde üretilen ürünler dış pazarda satılma imkanına kavuşmuştur. Bunun yanı sıra ticaret yolları istikametinde bulunan şehirlerde hızlıca gelişme göstermiştir.⁸⁷

Selçuklu toprakları mirî ve hâs arazi şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Mirî arazi devlete ait topraklardır. Hâs arazi ise Selçuklu sultanın tasarruf hakkına sahip olup, hazinesine vergisine

⁸³Özgüdenli, age., s. 182-183.

⁸⁴el-Cahız, Menakıbu Cundu'l Hulefa ve Fezailu'l-Etrak, Derleyici Ramazan Şeşen, İstanbul, 2002, s. 40-42.

⁸⁵Refik Turan ve Güray Kırpık, Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, Ankara, 2016, s. 40.

⁸⁶Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara, 2001, s. 310-311.

⁸⁷Turan ve Kırpık, age., 41-42

aktardığı özel arazidir. Selçuklu topraklarını kullananlardan öşür, harac, cizye gibi şerî vergiler de alınırdı.⁸⁸

Sultan Melikşah döneminin ekonomik alanda gelişmesini sağlayan en büyük unsur ikta sistemidir. İkta sistemi: "Devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder."⁸⁹ İkta sistemi Büveyhiler tarafından geliştirilmiş, Nizamülmülk tarafında Sultan Melikşah döneminde sistemli hale getirilmiştir. Nizamülmülk tarım alanlarını ikta sistemine göre askerlere pay etmiş ve bu sistem ile toprağa bağlı ordu sistemi oluşmuştur. Böylece devlet hazinesinin ordu masraflarından müreffeh olmuştur.

İkta sistemi ile "ortak hakimiyet" anlayışı yerini "merkeziyetçi devlet" anlayışına bırakmıştır. Bundari, "Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l Usra" adlı eserinde Nizamülmülk'ün ikta sistemi ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: "Padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim etmiştir..."⁹⁰ Bu aktarılan bilgiler doğrultusunda Sultan Melikşah döneminde uygulanan ikta sistemi ile devlet hazinesinden karşılanan ordu masrafının büyük bir kısmını, toprak sahibi olan Türkmen beylerinden karşılanmıştır. Fakat ikta sistemi bazı Türkmen beyleri tarafından askıya alınmıştır. Bu tür olumsuzluklara rağmen ikta sistemi Büyük Selçuklu Devleti ekonomisinde kalkınma yaşattığı kanısına varabiliriz.

8. Melikşah Döneminde Kültürel Yapı:

Sultan Melikşah, Selçuklu halkının umumi hayatının yükselmesi ve refah bir ortamda yaşam sürmeleri adına devletin çeşitli bölgelerinde medreseler, kütüphaneler, imaretler, hastaneler ve kervansaraylar inşa ettirmiştir. Başta İsfahan ve Bağdat olmak üzere muhtelif şehirlere bağ, bahçe ve binalar yaptırmış ayrıca Melikşah, şehirlerin güvenliği için surlar ve

⁸⁸Yazıcı, age., s. 310-311.

⁸⁹Mustafa Demirci, "İktâ", *TDV İA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 43.

⁹⁰Bundari, age., s. 59.

kaleler de inşa ettirmiştir. Örneğin; İsfahan Hisarı ve Şahdij Kalesi; Melikşah döneminde öne çıkan önemli yapıtlardır.⁹¹

Melikşah, Abbasi Devleti ile iyi giden ilişkilerinden ötürü Selçuklu devletinin merkezini İsfahan'a taşımıştır. Melikşah, İsfahan'ın gelişmesi adına binalar, konaklar ve köşkler yaptırmıştır. Bu yapıtlar içerisinde Bağkaran, İsfahan Jama Camii'nin Nizamülmülk ve Tacülmülk Kubbeleri sayılabilir. Bunun yanı sıra Melikşah İran'ın güneyinde yer alan Kaşan şehrinde kale ve surlar inşa ettirmiştir.⁹²

Melikşah Bağdat'a karşı ayrı bir ilgi ve sevgisi vardı. Bundan dolayı Melikşah Bağdat ziyaretlerinde buraya iki güzel mabet ve imaret hediye etmiştir. Melikşah burada bir medrese yaptırmış, bunun yanında Cami'us-Sultan adında görkemli bir cami inşa ettirmiştir. Melikşah, Tuğrul Bey'in yaptırmış olduğu Tuğrul Bey Çarşısı'nı da tamir ettirmiştir. Ayrıca Melikşah Bağdat'da yer alan diğer yapıların tamirini de üstlenmiştir. Melikşah'ın bir diğer ilgi ve sevgisi olan yer Mekke ve Medine'ye giden yollardı. Melikşah, bu iki kutsal şehrin güzergâhında olan yollara menziller, konaklar inşa ettirmiştir. Hac veya umreye giden halkın bu yollarda rahatsızlanma ihtimallerine karşılık ribatlar inşa ettirmiştir. Bunun yanı sıra Melikşah, bu yollardan geçen halktan vergi alınmasını yasaklamıştır.⁹³

Melikşah'ın veziri Nizamülmülk sultanının bu imar faaliyetlerine destek olmuş ve başta Bağdat olmak üzere İsfahan, Basra, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Amul, Musul ve Taberistan'da Nizamiye Medreselerini ve bu medreselerin kütüphanelerini inşasını gerçekleştirmiştir. Melikşah'ın bu kadar medrese ve kütüphanenin inşasını onaylamasının sebebi ise ehl-i sünnet görüşünde yetişen alimlerin doktrinleri vasıtasıyla Fatımî Devlet'nin İsmaili argümanlarını çürütmek istemesiydi. Netice itibariyle; Sultan Melikşah ehl-i sünnet görüşünün korunmasını devletin bekası için gerekli görmüştür.⁹⁴

Melikşah Döneminde yetişen bilgin, şair ve edipler arasında şu isimler yer almaktadır: "el-Feylesof" namıyla tanınan Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî (öl.1073), Arapça ve Farsça şiirleriyle ünlü İran şairi Ebu'l Hasan Ali Bâherzi (öl. 1075), Dilci ve belagatçı olan Abdülkadir Cürcani (öl.1081), Bağdad Nizamiye Medresesi'nin ilk müderrisi olan İbn Sebbağ (öl.1084), İslamî disiplinler arasında yetişen, Nizamiye Medreselerinin baş hocası olan İmam Gazali

⁹¹Kafesoğlu, age., s. 170-171.

⁹²Mohammad Nabi Salim, "Selçuklu Devleti'nin Yedigâri Celali Kalesi", *DTCF Dergisi*, 2017, s. 567-568

⁹³Kafesoğlu, age., s. 171-172.

⁹⁴Kafesoğlu, age., s.172.

(öl.1111), büyük bir matematikçi, astronomi ve bilim insanı olan Ömer Hayyam (öl.1132), Alp Arslan, Melikşah, Berkıaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde yaşamış ve sultanlara yazdığı şiirleriyle ünlenmiş şair Ebu'l-Meali Nahhas İsfahani (öl.1118).⁹⁵

9. Melikşah'ın Sonu:

9.1. Melikşah'ın Nizamülmülk'e İhtilafı ve Nizamülmülk'ün Öldürülmesi:

Melikşah'ın küçük yaşından itibaren hizmetinde olan Nizamülmülk Melikşah'ın gerek devlet idaresindeki başarılarında gerek Selçuklu sınırlarını genişlemesinde büyük bir rol sahibidir. Fakat Melikşah'ın otuz yıla yakın devlet sultanlığında Nizamülmülk epey yaşlanmış ve artık kendisinin bu görevden çekilmesi ile ilgili fısıltılar yayılmaya başlamıştır. Nizamülmülk'ün makamını bırakmasını en çok isteyen de Melikşah'ın ilk hanımı olan Terken Hatun'du. Terken Hatun oğlu Mahmud'u taht varisi yapabilmek adına kendi veziri olan Tacülmülk Ebü'l-Ganaim'i Melikşah'ın vezirliğine getirmek arzusundaydı. Böylelikle Terken Hatun Melikşah'ın diğer oğlanlarını tahttan uzaklaştırabileceği düşüncesine kapılmıştır. Terken Hatun ve Ebü'l-Ganaim; Nizamülmülk adına propagandalara başlamış ve Nizamülmülk'ün devlet kademelerine oğulları ve akrabaları ile doldurduğuna dair söylentiler yaymışlardır. Bu söylentilerden haberdar olan Melikşah oldukça rahatsız olmuş, bu söylentilerin üzerine bir de Nizamülmülk'ün oğlu Osman'ın Melikşah'ın ordu komutanı olan Emir Kavdan'a zorbalık etmesi Melikşah ile Nizamülmülk arasının açılmasına sebep olmuştur. Melikşah Nizamülmülk'e bir mektup kaleme almıştır. Mektupta:

"Sen saltanatta benim şerikim, mükümde ortağım mısın? Eğer benim hükmümde isen tabilik ve niyabetin hududunu bilmelisin. Oğullarından her biri bir kıt'aya müstevli oldular; bununla kanaat etmeyerek siyaseti tecavüz ettiler. Sen ne salahiyetle fermanımız olmadan evlatlarına ülkeler ve ikta'lar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın ve başından destarin alınmasını emredeyim?" Melikşah'ın bu satırlarına karşılık Nizamülmülk'te şu cevabı vermiştir:

"Sultana söyleyiniz! senin bugün nail olduğun ikbal benim fikir ve tedbirim sayesinde. Babanın öldürüldüğü gün seni nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları bastırdığımı, seni istemeyenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırla! Ve unutma ki, benim divit ve destarımla senin

⁹⁵Yazıcı, age., s. 326-330.

taç ve tahtın birbirine bağlı ve ancak birbiri ile kaimdirler. O taç ve devlet bu divitin kalkması ile zail olur."⁹⁶

Karşılıklı meydan okumaların ardından Melikşah İsfahan'dan Bağdat'a yola çıkmış, ardından Nizamülmülk Melikşah'ın peşine düşmüştür. Nizamülmülk yolda iken kendisine dilekçe vereceğini belirten Ebu Tahir-i Errani isimli İsmaili propagandacısı tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (1092).⁹⁷ Nizamülmülk'ün bir İsmaili tarafından öldürülmesi ise Nizamülmülk'ün İsmaililerin faaliyetlerini gerek İslam dünyası için gerek Büyük Selçuklu Devleti için zararlı görmesi ve bunla ilgili söylemlerde bulunmasıdır. Nizamülmülk, İsmailileri bir terör örgütü olarak görmüş ve onları durdurmak adına Melikşah'ın uyarmış, akabinde de Selçuklu ordusunu İsmaililerin üzerine göndermiştir. Nizamülmülk kaleme almış olduğu Siyasetname'sinde İsmaililer için şu satırlara yer vermiştir:

“Selçuk devletine ve hususiyle Cihan'ın efendisine Melikşah'a yaptığım hizmetler malumdur. Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı asiler çıkmıştır. Lakin hiçbir Rafizi mezhebi Batıniler kadar meşum olamaz. Zira onların gayesi İslamiyet'i ve bu devleti fesada vermektir. Kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hadisenin zuhuruna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felakette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler Rafizi mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekârlar, Müslümanlık iddiasında görünürler. Lakin hiçbir düşman Muhammed'in dini ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları, davul sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felaket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumugörecektir.”⁹⁸

Nizamülmülk'ün ölüm haberinin ardından Nizamülmülk'ün yakınları Melikşah'ı ölümünden sorumlu tutmuş ve devlet içerisinde huzursuzluk çıkarmaya başlamışlardır. Melikşah devlet içindeki huzursuzluğa son vermek adına Nizamülmülk'e yakınlık kuranları devlet kademelerindeki görevlerinden almış ve boşalan devlet kademelerine Ebu'l Ganaim ile

⁹⁶İbnü'l Esie, X, s. 177-178; Kafesoğlu, age., s. 202.

⁹⁷Bazı kaynaklarda Nizamülmülk'ün katlinde Melikşah'ın emri doğrultusunda gerçekleştiği yer almaktadır (İbnü'l Cevzi/Sevim, s. 79). Bazı kaynaklarda ise Melikşah'ın Nizamülmülk'ün katlinde hiçbir etkisinin olmadığı bilakis Melikşah'ın Nizamülmülk'ün ölmesi ile üzüldüğü yer almaktadır. Melikşah'ın Nizamülmülk'ün ölümünün ertesi günü Müeyyedülmülk'e mektubunda Nizamülmülk'ün katlinde haberinin dahi olmadığını belirtmiştir (Osman G. Özgüdenli, "Sultan Melikşah'ın Nizâmü'l-Mülk'ün Katliyle İlgili Bilinmeyen Bir Mektubu", I.Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: 26-29 Eylül 2010, Kayseri).

⁹⁸Lütfi Alıcı, "Haşhaşiler ile Hizbullah Terör Örgütünün 'Öğreti, Örgütlenme ve Sosyo Ekonomik' Yapılarının Mukayesesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2007, s. 33-34.

yakınlarını yerleştirmiştir. Ebu'l Ganaim'in Nizamülmülk'ten boşalan vezirlik makamına gelmesi ile Terkan Hatun oğlu Mahmud'u veliaht ilan ettirmiştir.

Nizamülmülk gerek Türk devletleri içerisinde gerek İslam dünyasında otuz yıla yakın başarılı işler de bulunmuş ve tarih sahnesine adına yazdırmıştır. Nizamülmülk; Alp Arslan ve Melikşah döneminde fetihlerin başarılı olmasında büyük bir pay sahibi olmuştur. Melikşah'ın iktâ sisteminin yaygınlaştırılmasında, mezhep çatışmaların bastırılmasında, imar faaliyetlerinin geliştirilmesinde yer almış ve günümüze değin gelen ve halen etkisini devam ettiren Siyasetnâme'yi kaleme almıştır. Nizamülmülk Şîi-Fatımiler ile İsmaililerin devlet idaresini sarsmak adına yapmış oldukları propagandaları bastırmak için Alp Arslan'ın emriyle Nizamiye Medreselerini kurmuştur. Bu medreseler ile ehl-i sünnet görüşü geliştirilmiş ayrıca buradan yetişenler sayesinde devlet içerisinde huzur ve sükûnet ortamı oluşmuştur. Nizamiye Medreseleri ilk üniversite özelliğine sahip olması ile dünya tarihinde Selçukluların adının bir kez daha yer etmesine vesile olmuştur. Mevdûdi; Nizamülmülk için şu satırları kaleme almıştır:

"Melikşah'tan sonra ilâhî kudret Selçuklular'a bir iki kudretli hükümdar daha bağışlamış olsaydı, o zaman Selçuklular'ın arkasından İslâm dünyasının parlak yıldızı bu kadar çabuk sönmezdi. Bu parlak yıldız XII. hatta XIII. asırda da parlar dururdu. XI. asrın sonuna doğru devlet işlerini düzenlemiş olan Nizâmülmülk ve onun hükümdarı Melikşah gibi birkaç hükümdar ve vezir çıkmış olsaydı, herhalde bugün bile İslâm dünyasının çehresi başka olurdu. Fakat ne yazık ki Melikşah'ın yerine geçenlerden kendisi gibi bir başbuğ çıkmadığı gibi vezirler arasında da ikinci bir Nizâmülmülk çıkmadı".⁹⁹

9.2. Melikşah'ın Ölümü:

Melikşah Halife'nin Mah-Melek Hatun'dan olan oğlu Cafer'i Abbasilerde halife olarak veliaht tayin etme arzusunda olmuş ve torununa "Emir ül-Müminin" diye unvan takmış ve torunun adını Bağdat'ta okunan hutbelerde geçmesi için Halife'den izin istemiştir. Halife, Melikşah'ın bu izin isteğini reddetmiştir. Bunun üzerine Melikşah, Bağdat yolculuğuna devam etmiş ve Bağdat'a geldiğinde Halife'nin veziri Amidüddeve b. Cahir tarafından karşılanmıştır. Melikşah, Halife'nin kızının ölümüne müsebbip olması ve torununu da veliaht tayin etmemesini sebep kılarak Halife'ye ağır bir dille mektup yazmış ve derhal Bağdat'ı terk etmesini emretmiştir.¹⁰⁰ Bu durum karşısında Halife ülkeyi terk etmek için on günlük mühlet istemiştir.

⁹⁹Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *USAD, Bahar*, 2018, : (8), s. 1-31.

¹⁰⁰ Bar Hebraeus, Abül Farac Tarihi, (Terc. çev. Ömer Rıza Doğrul), c. I, Ankara, 1945, s. 330-334.

Melikşah Halife'nin talebini kabul etmiş ve Bağdat'ta kalmayı sürdürmüştür. Melikşah vermiş olduğu müddetin son gününde avlanmaya çıkmış ve av sırasında hastalanarak o gün içerisinde otuz yedi yaşında iken vefat etmiştir (20 Kasım 1092).¹⁰¹

Melikşah'ın eceli ile mi yoksa dışarıdan bir müdahale sonucu öldüğü konusu şaibeli bir mevzudur. Kaynaklar da Melikşah'ın ölümü hakkında şu sebeplere yer verilmektedir:

Melikşah'ın avlamış olduğu etten zehirlenip "hummayı muhrika"¹⁰² hastalığına yakalanması ve bundan ötürü öldüğü geçmektedir.¹⁰³ En kuvvetli kabul edilen diğer sebep Melikşah'ın dışarıdan bir müdahale sonucu öldürülmüş olduğudur. Bu dışarıdan müdahaleyi yapanlar kimi kaynaklarda Terken Hatun ile Halifenin iş birliği yaparak, Melikşah'ı zehirlemiş olduğu;¹⁰⁴ kimi kaynaklarda Nizamülmülk'ün adamlarının Nizamülmülk'ün intikamını almak için Melikşah'ı zehirlediğine dair ibareler yer almaktadır.¹⁰⁵ Yine bir takım kaynaklarda Melikşah'a bir hizmetçi tarafından zehir verilmesi sonucu öldüğü yer almaktadır.¹⁰⁶ Son Büyük Selçuklu Devleti sultanı Sencer'in babası Melikşah için mektubunda "Şehit Sultan" diye zikretmesi Melikşah'ın öldürülme olasılığını artırmaktadır.¹⁰⁷

Melikşah'ın vefat haberini Terken Hatun uzun süre halktan gizlemiş, bu süre zarfında beş yaşındaki oğlu Mahmud için devlet erkanına ve orduya yüksek bir oranda para dağıtmış ve pahalı hediyeler takdim etmiştir. Terken Hatun böylelikle devlet kademesindekilere oğlu Mahmud'un sultan olması için ikna etmiştir. Mahmud'un sultan ilan edilmesinin ardından halka Melikşah'ın vefat haberi duyurulmuş ve Melikşah'ın naaşı ilkin Şuniz'e gömülmüş, buradan da İsfahan'a taşınarak kendisinin inşa ettiği medresesindeki türbeye defnedilmiştir.¹⁰⁸

10. Melikşah Hakkında Değerlendirme:

¹⁰¹ İbnü'l Esir, X, s. 177-181.

¹⁰² Hummayı muhrika: Ateşli bir hastalık. Havele geçirmek.

¹⁰³ Azimi; s. 28; Bündari, s. 69-83.; İbnü'l Cevzi, s. 74-75; İbnü'l Esir, X, s. 181.; Ebu'l Ferec, I, s. 334.; Zehebi, X, s. 554.; İbnü'l Kesir, XII, S. 277, 285.

¹⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 208-210.

¹⁰⁵ Abbas İkbâl, "Vefat-i Sultan Melikşah-i Selçukî", *MY*, I/3[1344/1965], s. 62-66.

¹⁰⁶ Bar Hebraeus, I, s. 334. Bar Hebraeus'un ifadesi: "Bir hadimin eline zehir verildi."

¹⁰⁷ E. Merçil-M. Kanar, "Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu", *TTK Belgeler*, XXVIII/32[2007], S. 7, s. 10.

¹⁰⁸ Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 208-209.

Melikşah, küçük yaşından itibaren babasının yanında savaflara katılmış, bu sayede erken yaşta büyük bir tecrübe sahibi olmuştur. Babası Melikşah'ın gerek askeri alandaki çevikliğini gerek siyasi olaylar karşısında ince fikirliliğinden ötürü kendisinden sonra sultan olabilmesi için veliaht ilan etmiştir. Melikşah küçük yaşta iken Selçukluların başına geçmiş ve Selçuklu sınırlarını doğu ve batı fark etmeksizin genişletmiştir. Melikşah sadece askeri alanlarda başarılı olmamış, sosyo-kültürel alanlarda da önemli başarılar elde etmiştir. Melikşah ilim erbabındakilere ehemmiyet göstermiş, onların daha rahat yaşam sürmeleri için cami ve medrese inşasını artırmıştır. Melikşah ilim erbabına vermiş olduğu ehemmiyetin neticesinde döneminde ilk kez Güneş yılına dayanan Celali Takvim yapılmış, divan teşkilatı kurulmuş, ikta sistemi uygulanmıştır. Melikşah Şîi/Fatîmi propagandalarına son vermek adına da Nizamülmülk önderliğinde Nizamiye Medreselerinin sayısını artırmıştır. Bu medreseler dünyanın ilk üniversitesi olarak tarihe kendini not ettirmiştir.¹⁰⁹

Melikşah'ın dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nin yaşamış olduğu en parlak dönemdir. Melikşah başarılarından ötürü; Sultan'ül Alem, Sultan-ı Azam, Sultan'ül Muazzam, Sultan'ül Adil ve Ebu'l Feth unvanlarına mazhar kılınmıştır.¹¹⁰ Melikşah çok sayıda fetih yapmasından ötürü Ebu'l Feth unvanı kaynaklarda sıklıkla geçmektedir. Melikşah yirmi yıllık sultanlığı boyunca adil, cömert, merhametli, hoşgörölü, samimi bir hükümdar olmuş, böylelikle müslim ve gayr-i müslimlerin sevgisini ve saygısını kazanmıştır. Melikşah sultanlığı boyunca Büyük Selçuklu Devleti en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Ravendî, Sultan Melikşah için şu övgü dolu sözleri nakletmiştir: "Sultan Melikşah'ın babaları dünyayı fethettiler, oysa o dünyayı yönetti."¹¹¹

¹⁰⁹Nizamiye Medreseleri İkinci Bölümde ayrıntılı anlatılacaktır.

¹¹⁰Kafesoğlu, age., s. 209-211.

¹¹¹Ravendi, age., s. 126.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU SULTANI MELİKŞAH'IN İSMAİLİLERLE İLİŞKİLERİ

1.İsmaililerin İsimlendirilmesi:

"Cafer es- Sadık'ın 148/765 yılındaki ölümünden sonra, imametın nass ve tayinle Cafer'in en büyük oğlu İsmail ve onun oğlu Muhammed b. İsmail ve soyundan gelen imamların hakkı olduğunu iddia eden Şîi topluluğa İsmaililer (İsmâiliyye) denir."¹¹²

İsmaililer; Bâtıniyye, Haşşaşiyye, Karâmite, Talîmiyye, Seb'iyye ve Melâhide isimleri ile de anılmaktadır. Bu isimler ile anılmasının birden çok sebebi bulunmaktadır. Bâtıniyye diye anılmasının sebebi "Her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini"¹¹³ öne sürmelerinden ötürü bu şekilde isimlendirilmektedir. Haşşaşiyye ismi sıklıkla Batılı kaynaklarda geçmektedir. Sözlükte "kuru ot" manasına gelen haşîş kelimesi, ileriki zamanlarda Müslümanlar tarafından Hint kenevirinden yapılan esrar için kullanılan bir tabir olmuştur. İsmaililerin bu yapılan esrar ile uyuşturucu aldıkları ve uyuşturucunun etkisi ile dini ritüelleri yerine getirdikleri kaynaklarda aktarılmaktadır. Bundan dolayı Haşîş kelimesinden Haşîşiye ismi türetilmiş ve İsmaililer için Haşşaşiyye tabiri kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁴ Karâmite denmesi, İsmaililere karşı kin ve nefret besleyen ve İsmailileri damgalamak amacı ile bu isim kullanılmaktadır. İsmaililerin IX. asırda kendi içlerinde yaşamış oldukları fikir ayrılıklarından ötürü Hamdan Karmat ve Fatımi İsmailileri olarak iki gruba ayrılmışlardır. Bu ayrışmadan sonra fikir ayrılığı yaşanan bölgenin adı olan Karamite ismi ön plana çıkmıştır. Talîmiyye denmesi, Hasan Sabbah ve Alamut Nizari İsmailileri için kullanılmıştır. Bunlara göre dinin açık ve gizli yönleri sadece masum imamlar tarafından bilinir. Masum imamlar bu bilgileri halka öğretir, masum imamlar bu bilgileri öğretmediği takdirde bilgiler gün yüzüne çıkmaz ve halk sapkınlığa düşer. Halkın içinden dinin sır ve hakikatini öğretmeye kalkanlar ise yanlış olanı öğretir, kendisine inananları batıla yönlendirir. Seb'iyye denmesi, Muhammed b. İsmail'in babası Cafer es-Sadık'tan sonra yedinci imam olarak kabul edilmesinden ötürü Arapça yedi anlamında olan Seb'iyye ifadesi kullanılmıştır. Fakat bir görüşe göre İsmaililerin yedi

¹¹²Muzaffer Tan, "İsmaililik", *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2016, s. 243.

¹¹³Avni İlhan, "Bâtıniyye", *TDV İA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 190.

¹¹⁴Mustafa Öz, "Haşîşiye", *TDV İA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 418.

dönemden oluşan tarih anlayışlarına sahip olmaları bu ismi kullanılmasına sebep olmuştur. Melâhide denmesi, İsmailileri kötülemek ve ötekileştirmek amacı ile kullanılan bir isimdir. Çünkü Melâhide dinden çıkanlar anlamına gelmektedir.¹¹⁵

İsmaililer dönem dönem çeşitli bölgelerde farklı lakaplar ile anılmıştır. Bu lakaplardan bazıları; Ebû Müslimiyye, Hurremiyye, Babekiyye, Maziariyye, Mukannaiyye, Nusretriyye, Dürzîlik, Fidaviyye, Hurremdiniye, Muhammire, Sabbâhiye isim ve lakapları sayılabilir.¹¹⁶ Bu isimler ve lakapların verilmesinin sebepleri birden çok sayılmakla birlikte genel ifade şudur ki; İsmaililerin karakteristik özellikleri ve bulundukları bölgenin otoritesine baş kaldırırları gösterilebilir.

İsmaililer ise bu isimlerin dışında kendilerini Dava, Davet, Davetu'l-Hâdiye veya Ehlu'l-Hak şeklinde zikretmektedir. Günümüzde ise İsmaili ismi yaygınlığını korumaya devam etmektedir.¹¹⁷

2. İsmaililerin Tarihçesi:

Şîî¹¹⁸dini topluluğunun altıncı imam kabul ettikleri Cafer es-Sadık yedinci imam olarak oğlu İsmail'i¹¹⁹ veliaht tayin etmiştir. Fakat Cafer es-Sadık hayatta iken oğlu İsmail'in yaşamını yitirmesi nass kuralının¹²⁰ bozulmasına sebep olmuştur. İsmail'in ölmesinin ardından yedinci imamın kim olacağı konusunda Şîî taraftarları arasında görüş ayrılığı çıkmıştır (765). Bu görüş ayrılıklarından biri; Halis İsmailiyye ve Mübarekiyye adındaki iki Şîî grubun yedinci imamın Cafer es-Sadık'ın en büyük oğlu olan İsmail'i tayin etmeleridir. Fakat bu iki grubun iddiasını bir kısım Şîî taraftarlarınca kabul edilmemesinin sebebi İsmail'in Cafer es-Sadık hayatta iken

¹¹⁵ Tan, "İsmaililik", s. 243-244; Mustafa Öz, "Ta'limiyye, TDV İA, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 548-549.

¹¹⁶N. Çağatay ve İ.A. Çubukçu, "Batınlık", *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985, s. 76-89.

¹¹⁷Tan, "İsmaililik", s. 243.

¹¹⁸Şîa: "Arapça ş-y-a kökünden türemiş, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, bir kimsenin taraftarı olmak, yardımcısı olmak; ayrılmak, firkalaşmak vb. manalarına gelen bir kelimedir." Terim anlamı ise "Şîa, Ali b. Ebi Talib'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametinin insanlığın sonuna dek, Ali'nin soyunda veya Haşimilerde devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır." (Onat ve Kutlu; Şîiğin Doğuşu, İlk Şîî Fikirler ve İlk Şîî Hareketler", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2016, s. 159-160).

¹¹⁹Ebu Muhammed İsmail b. Cafer; Cafer es-Sadık'ın üç oğlunda ikincisidir. İsmail'in doğum tarihi net bilinmese de 699-702 yılları arasında doğduğu rivayet edilmektedir. İsmail'in İshak adından abisi, Musa adlı erkek kardeşi bulunmaktadır. İsmail'in nerede ve ne zaman öldüğü de net bilinmemekle birlikte babasından önce öldüğü ve Baki mezarlığına gömüldüğü aktarılmaktadır (Farhad Daftary, *İsmaililer*, İstanbul, 2017, s. 148-149).

¹²⁰Muhammed Rıza el-Muzaffer: "...İnsanlar İmamsız da kalamazlar; çünkü Rasûl-i Ekrem, 'Kim zamanın imanını bilmeden, tanımadan ölürse, cahiliyyet ölümü üzere ölmüştür.' buyurmuşlardır." (Şîa İnançları, çev. A. Baki Gölpınarlı, İstanbul, 1978, s. 50-51). et-Tusî: "İmamın nasbı, Allah'ın üzerine vaciptir. O, vacibi ihlal etmez. Öyle ise, imam vardır ve nasb edilmiştir. Zaten istenen de budur." (İmamet Risalesi, çev. Hasan Onat, AÜİFD., XXXV, s. 185.). İmamet konusu direkt nübüvvet ile ilişkilidir. Buyüzden imamlara itaat Allah'a ve Rasulüne itaat ile eş değerdedir.

ölmesidir. Bu yüzden Şîî taraftarlarının bir kısmı yedinci imamı Cafer es-Sadık'ın en büyük torunu Musa el Kazım olduğunu iddia etmiştir. Bu iki farklı görüşün ardından Şîî dini topluluğunda kopmalar yaşanmış ve yedinci imamı İsmail kabul edenler; Şîî oluşumu içinde İsmaililer olarak anılacak -Şia'nın bir kolu olarak- tarih sahnesine çıkmıştır.¹²¹

Halis İsmail Cafer es-Sadık hayatta iken İsmail'in ölmediğini Mehdi halinde geri döneceğini iddia etmiştir(rec'at). Muhammed'in bu iddiasından haberdar olan Mübarekiyye ise İsmail'in öldüğünü fakat bu ölüm ile imamet Hasan ve Hüseyin'den sonra kardeşten kardeşe geçemezdi. Bu iddialar neticesinde İsmail'in kardeşlerinin yedinci imam olma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.¹²²Şîî fırkasından ayrılmış bu iki grubun yedinci imamı Muhammed b. İsmail'in olması ile İsmaililer resmi hüviyet kazanmış ve kendi ideolojilerini savunanlara daî ismini vermiştir.

Muhammed b. İsmail'in ölmesinin ardından Mübarekiyye kendi arasında ayrışma yaşamış ve bu ayrışmaların sonucunda bir kısmı imamet Muhammed b. İsmail'in neslinden devam edeceğini; bir kısmı ise Muhammed b. İsmail'in ölmediği kendisinin mehdi olarak geri döneceği iddiasında bulunmuştur. Bu iddiayı savunanlara el-İsmailiyyetü'l-Halisa denmektedir.¹²³ Kaynaklarda İsmaililer hakkında Fatımi Devleti'nin tarih sahnesine çıkana kadar az bilgilere rastlanılsa da İsmail'in soyundan gelen Abdullah b. Muhammed b. İsmail er-Radî, Ahmed b. Abdillâh et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed ez-Zekî adında üç imam aracılığıyla İsmali hareketinin oluşumuna devam ettiği görülmektedir. Bu imamlar İsmâililikte "Gizli İmamlar" dönemi ile anılmaktadır. Bu şekilde anılmalarının sebebi ise Abbasilerin Şîî fırkalarına karşı sert tutumu ve vermiş olduğu ağır cezalardan ötürüdür. Bu üç İsmaili imamı kendilerini halka huccet¹²⁴ olarak tanıtmışlar ve Muhammed b. İsmail adına faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹²⁵

İsmaililik; Huzistan'ın Ehvaz ve Asker Mukram şehirlerini merkez kılmıştır. Fakat İsmailer kendi içlerinde büyümeleri sonucu merkezlerini Şam'ın kuzeyi olan Selemiyye şehrine taşımıştır. Burada yaklaşık bir asra yakan faaliyetlerini sürdüren İsmaililer; Irak, Horasan,

¹²¹Muzaffer Tan, "İsmaili Davet: Sosya-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar*, 2015, C.18, S.47, s.80.

¹²²Farhad Daftary, *İsmaililer*, İstanbul, 2017, s. 142-146.

¹²³Nevbahti ve Kummi bu ismi kaynaklarında kullanmışlardır.

¹²⁴Huccet: İmanın gaybet durumunda olmasından ötürü kendi mezheplerin tanıtan ve yayan kişiye "huccet" denir. Huccetler halka daima yol gösteren ve halka rehber olan kişilerdir. Daîlerde dahil olmak üzere herkes huccete itaat etmek zorundadır (Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1980, s. 103).

¹²⁵Tan, "İsmaili Davet: Sosya-Politik Gelişim Süreci" s. 81.

Yemen, Mağrib şehirlerinde kendi görüşlerini savunan bir grup İsmaililerin çıkması ile geniş bir alana yayılma imkanına kavuşmuştur. İsmaililer bu bölgelerin ardından İran, Yemen, Bahreyn, Suriye, Cibâl, Horasan, Maveraünnehir, Sind ve ileriki süreçlerde İsmaili-Fatîmî Devleti'nin kurulacağı Kuzey Afrika'ya kadar başarılı bir şekilde yerleşim sağlamıştır.¹²⁶

İsmaililerin bu denli ilerlemesi kendi içlerinde hızlı bir şekilde kopmalara yol açmıştır. Mehdi Kaim'in son hücceti kabul ettiği Said b. Hüseyin el-Ubeydullah, kendisinin ve kendinden önceki üç hüccetin Muhamed b. İsmail'in soyundan geldiğini iddia etmiştir. Böylelikle kendisinin beklenen Mehdi-Kaim olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Said b. Hüseyin el-Ubeydullah bu iddiası ile Muhammed b. İsmail'in mehdi olarak dönme teorisini bertaraf etmiştir. Said b. Hüseyin el-Ubeydullah bu keskin iddiası ile İsmaililerin başta gelen Hamdan Karmat ve Abdan dailerinden sert bir karşılık almış ve İsmaililer kesin olarak iki gruba ayrılmıştır (899). Bu ayrılıktan sonra Fatîmî İsmaili olarak anılacak grup, Ubeydullah'ın ve kendisinden önceki hüccetlerin; Cafer es-Sadık'tan sonraki imamlar olduğu iddiasını kabul etmiştir.¹²⁷

Ubeydullah'ın fikrini reddedip, Muhammed b. İsmail'in mehdi olarak geri döneceğini kabul eden grup ise Irak daisi olan Hamdan Karmat'ın itaati altında yeni bir grup oluşturmuştur. Bu grup böylelikle Karmatiler (Karâmita) olarak zikredilmiştir. Fakat Karmatiler, Hamdan Karmat'ın bir anda kaybolması ile başsız kalmış, bunun sonucunda içlerinde büyük bir kaos çıkmıştır. Fakat zamanla tekrardan toparlanmışlar ve Irak, Suriye, Bahreyn, Horasan ve Cibâl bölgelerinde hakimiyet kurmuşlardır. Bu hakimiyetin ardından Bahreyn'de Bahreyn Karmatiler Devleti'ni kurmuşlardır (1077).¹²⁸ Bu olaylar süregelirken Horasan'daki İsmaililer de Ubeydullah'ın kurmuş olduğu Fatîmî İsmaililerine dahil olmuştur. Fakat Yemen bölgesinin İsmaili dailerinden Ali b. Fadl Karmatilerin görüşlerine sıcak bakmış ve onların tarafında yer almıştır. Ali b. Fadl taraf değiştirmekle kalmamış, ayrıca kendisinin beklenen mehdi olduğu iddiasını öne sürmüştür. Fakat Yemen'deki İsmail'i daisi İbn Havşeb; Ali b. Fadl'ın iddiasını reddetmiş ve kendisine savaş açmıştır. İbn Havşeb'in Ubeydullah'a olan bu sadakati ve inancı Sind ve Kuzey Afrika'ya kadar Ubeydullah'un imametini savunmasına ve daîleri atamasına vesile olmuştur. Ubeydullah'ın bu denli görüşlerini savunmaya devam etmesi ve ettirmesi Karmatiler ile ilişkilerin gerilmesine ve iplerin kopmasına neden olmuştur. Ubeydullah

¹²⁶Muzaffer Tan, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk İsmaili Faaliyetler". *Dinî Araştırmalar*, 2008, C. 10, S. 30, s. 55-74.

¹²⁷Daftary, age., s. 125-142; Muzaffer Tan, "İsmaililik", s.244-246.

¹²⁸Daftary, age., s. 158-161.

yaşamının tehlikede olduğu inancı ile Fatımi İsmaililerin merkezi olan Selemiyye'den Mağrib'e gitme kararı almıştır. Fakat Ubeydullah yolculuk esnasında Abbasilerin emri doğrultusunda Midrari tarafından yakalanıp, hapsedilmiştir. Bu olaylar cereyan ederken resmi olarak Afrika'da kurulacak Fatımi Devleti'nin ilk temelini atan İsmaili daîsi Ebu Abdullah eş- Şîî, Ubeydullah'ı hapsedildiği yerden kaçırmış ve Fatımi Devleti'nin ilk halifesini Said b. Hüseyin el-Ubeydullah olarak atamıştır. Bunun sonucunda İsmaililerin gizlilik (setr) dönemi yerini açıktan davet (keşf) dönemine bırakmıştır (909).¹²⁹ İsmaililerin Fatımi Devleti'ni kurması ile Şîîlerin Ali b. Ebu Talip'ten sonra siyasal açıdan tekrardan güç kazanmalarına ve Sünni İslam ile savaşmalarına sebep olmuştur. Fatımiler devletin başkentini Kahire olarak belirlemiştir. İsmaililer burada düşüncelerini daîler yoluyla yaymaya başlamıştır. Fatımiler kendilerini ticaret sahasında da var olduklarını göstermek adına geniş bir ticaret bağlantısı kurmuştur. Fatımiler Basra Körfezi'ni ve Kızıldeniz'i ticaret yolu olarak kullanmış bunun akabinde Hindistan, Çin ve Asya'nın bir kısmı ile ticaret alışverişine başlamıştır.¹³⁰

3.İsmaililerin Dini Yaklaşımı:

3.1.İmamet:

Hız. Muhammed'in vefat etmesinin ardından devlet başkanının belirlenmesi gerekmiştir. Hız. Muhammed'in cenazesinin defnedilmesi esnasında ensar ve muhacir Beni Saide Hurmalığında devlet başkanını seçmek için toplanmıştır. Bu iki grup arasında ihtilaf çıkmış, bundan haberdar olan Hız. Ömer ve Hız. Ebu Bekir toplantıya müdahil olmuştur. Hız. Ömer ihtilafın artmasının önüne geçmek adına Hız. Ebu Bekir'i devlet başkanı olarak atamıştır. Ensar ve muhacir ise Hız. Ömer'in bu kararını kabul etmiştir. Hız. Ebu Bekir'in devlet başkanlığının ardından sırasıyla Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali devlet başkanı olarak göreve gelmiş ve bu sürece Hulefâ-i Raşidin Dönemi denmiştir(632-661). Fakat Hız. Osman'ın on iki yıllık idaresinin son altı yılında devlet içerisinde huzursuzluklar çıkmış ve Hız. Osman'ın öldürülmesi ile huzursuzluklar doruk noktaya ulaşmıştır. Hız. Ali böyle bir ortamda devletin başına geçmiş ve onun devlet başkanlığı sürecinde Müslümanlar için kırılma noktası olan Cemal Savaşı ile Sıffin Savaşı meydana gelmiştir. Bu iki savaşta Müslüman kanı dökülmüş ve İslam toplumunda gruplaşmalar başlamıştır. Hız. Ali'nin ardından oğlu Hasan devlet başkanlığına gelmiş olsa da altı ayın ardından görevini Muaviye'ye bırakmış ve Emevi Devleti Dönemi başlamıştır. İslam devleti almış olduğu yaraları daha kapamamışken Yezid Dönemi'nde Kerbela Faciası yaşanmış ve Hız. Ali'nin oğlu Hüseyin ve yanındaki bir grup şehit edilmiştir. Böylece Hız. Muhammed'in

¹²⁹Daftary, age., s. 160-167; Tan, "İsmaililik", s. 246-247.

¹³⁰Daftary, age., s.220-223.

vefatının ardından devlet başkanlığının belirlenmesi ve akabinde yaşananlar İslamiyet'in bir daha toparlanamamasına ve ihtilafların çıkmasına sebep olmuştur.

İmamet meselesi de bu yaşanan olaylar çerçevesinde şekillenmiş ve din öğretisi haline gelmiştir. İmamet Peygamberin görevini yerine getiren kişidir. Her peygamber bir imamla gönderilmiştir. İmamet nass ve tayinle olmaktadır. İmamlar masumdur. Ehl-i beytin nuru Hz. Muhammed'den Hz. Ali'ye ondan imamlara geçmiştir. Fakat Hz. Ali'nin hakkı gasp edilmiş ve yerine sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman geçmiştir. İmamlar bilgi bakımından Hz. Muhammed dışında diğer peygamberlerden üstündür. İmamın sahip olması gereken sekiz sıfatı vardır: İsmet(günahsız), ilim, şecaat(kötülükler karşısında cesaret ve güç sahibi), efdal(en faziletli-en üstün), ayıplardan uzak, Allah'a en yakın, mucize sahibi, asrın tek imamı.¹³¹

İsmaililik'te peygamberlik natık kavramı ile zikredilmektedir. İsmaililere göre peygamberler gelip geçicidir fakat imamlar ezeli ve ebedidir. İmam, Allah'ın yeryüzündeki tezahürüdür. İmam Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğu için Kuran ve hadislerin pek bir değeri yoktur. Hakiki bilgiler yalnızca imamlar tarafından öğrenilir. Gerçeğe erişmek yalnızca imamın öğretileri ile olur. Dini mevzularda aklın bir önemi yoktur, çünkü herkesin çeşit çeşit düşüncesi vardır. İnsan sadece imamın doktrinleri ile gerçek akıl olur. İmam, İsmaililik'te yegâne merkezdir.¹³²

3.2.Gaybet Anlayışı ve Mehdilik:

Gaybet: Sözlükte, “insan bilgisinin dışında kalmak, duyularla algılanamamak, gizlenmek” anlamına gelen gayb kökünden isim olup “kaybolma, gizlenme” demektir.¹³³ Şia'nın dini öğretisine göre on iki imam vardır ve bu on ikinci imam gaybet halindedir ve zamanı gelince tekrar gelecek ve onu inanları kurtuluşa erdirecektir. Bu on iki imam:

- 1.Ali.b. Ebî Talib
2. Hasan b. Ali
3. Hüseyin b. Ali
4. Ali b. Hüseyin Zeyne'l Abidin

¹³¹Hasan Onat, "İmamiyye Şiası", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2016, s. 203-206.

¹³²Ayşe Atıcı Arayancan, "Hasan Sabbah ve Alamut", İstanbul, 2018, s. 157-166.

¹³³Avni İlhan, "Gaybet", *TDV İA*, C. XIII., İstanbul, 1996, s. 410.

5. Muhammed el-Bakır
6. Cafer es-Sadık
7. Musa el-Kazım
8. Ali er-Rıza
9. Muhammed et-Taki
10. Ali en-Naki
11. Hasan el-Askeri
12. Muhammed el-Mehdi¹³⁴

İsmaililer göre bu on iki imam anlayışı çok farklıdır. İsmaililer ilk altı imamı kabul etmekle birlikte geriye kalan imamaları kabul etmemektedir. Sebebi ise Cafer es- Sadık hayatta iken İsmaili yedinci imam olarak veliaht atamış, fakat İsmail'in ölmesi üzerine Cafer'den sonra Musa el-Kazım imam olmuştur. Bu durumu kabul etmeyip, imametin İsmail'in hakkı olduğunu savunan bir grup ortaya çıkmış ve İsmail hakkında bir takım spekülasyonlar ortaya atmıştır. Bu spekülasyonlar çerçevesinde İsmail'in kaim olduğu ve yedinci imamın kendisi olduğunu öne sürmüşlerdir. Böylelikle İsmaililer adında bir Şîi grubu oluşmuş ve iddialarını herkese anlatmaya başlamıştır. İsmaililere göre yedi imam vardır bu yedi imamında yanında yedi peygamber vardır.

Mehdi: Sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek, rehberlik etmek” anlamındaki hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiş bir sıfat olup “hidayete erdirilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş kişi” demektir.¹³⁵ İsmaililer de kurtarıcı inancı olarak mehdi Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail mehdidir.¹³⁶ İsmaililer bu inancın yanında Adem'in Şit, Nuh'un Sam, İbrahim'in İsmail,

¹³⁴Onat, "İmamiyye Şiası", s. 207-208.

¹³⁵Ekrem Sarıkçıoğlu, *TDV İA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 371.

¹³⁶Mehdi inancının Şiîlerin bir kolu olan İsmaililerde olmasının sebebi ise şu şekildedir: Emevi Devleti (661-750)'nin kurulması ile Haşimi soyundan gelenlere baskı dönemi başlamıştır. Çünkü Hz Ali, oğulları Hasan ve Hüseyin Haşimi soyundandır. Hz. Ali'nin halifeliği dönemi boyunca ileride Emevi Devleti'nin kurucusu olan Muaviye'nin Hz. Osman'ın katillerini Hz. Ali'nin bulmaması iddiasında bulunmuş ve Hz. Ali'nin halifeliğini tanımamıştır. Hz. Ali'de Muaviye'yi Şam valiliğinden azletmiş ve Şam'a kendi valilerinden birini atamıştır. Muaviye bu duruma karşı çıkmıştır. Bunun ardından Hz. Ali Muaviye'ye savaş açmıştır(Sıffin Savaşı-657). Bu savaştan Hz. Ali galip ayrılması gerekirken Muaviye'nin yandaşı olan Amr b. el-As'ın stratejik hamlesi olan Kur'an-ı Kerim sayfalarını okun ucuna takıp havaya kaldırması Hz. Ali'nin ordusunu Kur'an-ı Kerim sayfaları ile savaşılamayacaklarını bildirerek geri çekilmesine sebep olmuştur. Hz. Ali bunun bir tuzak olduğunu söylese de ordusuna söz geçirememiş ve Muaviye ile Tahkim Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu olayın ardından Tahkim'i kabul etmeyen bir grup çıkmış ve "Hüküm ancak Allah'ındır" sloganı ile Hz. Ali'ye isyan etmiştir. Hz. Ali Hariciler adı verilen bu grup ile savaşmış (Nehrevan Savaşı-658) ve bu savaşı kazanmıştır. Fakat bu grup Hz. Ali'ye kinlenmiş

Musa'nın Harun, İsa'nın Seun, Hz. Muhammed'in Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyne'l Abidin, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık ve İsmail b. Cafer'i eşleştirmiş ve sahih peygamberler ve imamlar şeklinde sıralayarak, büyük bir ehemmiyet göstermiştir.¹³⁷

3.3. Talim Doktrini:

İsmaililerin lideri ve Melikşah Dönemi'nde sıklıkla bahsi geçecek olan Hasan Sabbah'ın Şifilerin oluşturduğu Talim Doktrini geliştirmiş ve yeniden formüle etmiştir. Talim Doktrini: "Allah'ı bilmek için yalnız akıl yeterli değildir. Yeterli gelseydi, akıllar arasında muhalefet olması icab ederdi. Böyle olmadığına göre bir muallime ihtiyaç vardır."¹³⁸ Bu doktrin imamet üzerine kurulmuştur. Talim Doktrini dört fasıldan oluşmaktadır. Bu fasıllar; Allah, imama yeryüzünün sırlarını açıklamış, insanlara önder ve rehber kılmıştır. İnsanların iradesi yoktur, bundan dolayı imamın buyruklarını yerine getirmesi gerekmektedir.¹³⁹

3.4.Evren Anlayışı ve Mead:

İsmaililik'te evren ebedidir ve bir yaratıcısı yoktur. Evren kendisi dışında dokuz evreni de çevrelemektedir. Aynı zamanda evrenin beş temel gücü vardır:

- 1)Sabık: Tanrı, evrenin yaratıcısı değildir fakat başlangıcıdır.
- 2)Tali: Evrenin ardından olan us, erkek ilkedir.
- 3)Cedd: Nefis ve dişi ilkedir.
- 4)Feth: Mekân-uzay.
- 5)Hayalise: Zaman.¹⁴⁰

ve İbn Mülcem adında Harici tarafından Hz. Ali sabah namazına giderken hançerlenerek, öldürülmüştür (661). Muaviye bu durumu lehine çevirmek adına İslam halifesinin kendisi olduğunu iddia etmiş ve Hz. Ali'den sonra halifelik makamına geçen Hasan ile anlaşarak Emevi Devleti'ni kurmuştur. Bu sürecin ardından Hz. Ali soyundan gelenlere baskı ve eziyet uygulanmıştır. Muaviye'nin oğlu Yezid'in halifelik makamına geçmesinin ardından Kerbela faciasına (680) sebep olması Hz. Ali soyundan gelenlerin Şiilik adı altında kurumsallaşmasına sebep olmuştur. Bugünden itibaren işkenceye maruz kalan Şii toplulukları Mehdi doktrinini ortaya atmış ve kendilerine kurtarıcı imamlar belirlemiştir (Adnan Demircan, "Hz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2014, s. 285-300).

¹³⁷ Arayancan, age., s. 160.

¹³⁸ Arayancan, age., s. 143.

¹³⁹ İsmail Kaygusuz, Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul, 2016, s. 46-47.

¹⁴⁰ Orhan Hançerlioğlu, İnanç Sözlüğü, İstanbul, 197, s. 95-97.

Bu beş temel gücün var olmasının ardından Adem dünyaya gelmiş ve Tanrı'nın aklının ilk temsilcisi olmuştur. Tanrı akli da var ettikten sonra peygamberlik makamını yaratmıştır. Ardından, cisimleri yaratmış ve insanoğlunun yeryüzü serüvenini başlatmıştır.

Mead, "öldükten sonra dirilmenin ve ahiret hayatının gerçekleşeceğine olan inançtır."¹⁴¹ İsmaililere göre mead, yani öldükten sonra hayat şu şekilde yorumlanmaktadır: İnsanoğlu Allah'a imanının ardından imamlara itaat etmesi gerekmektedir. Eğer bunları yerine getirirse insanoğlu cenneti bu dünyada yaşar ve dünyanın seyr-ü sefasına varır. Ama bunları yerine getirmezse cehennemi bu dünyada yaşar ve başından musibetler eksik olmaz. Bu öğretiyeye göre insanoğlu ahirete gitmeden önce ahiret nimeti olan cenneti veyahut ahiretteki ceza yeri olan cehennemi yaşamaktadır. Mead zamanı imamlar, fedailer ve onların müridleri cennette olacaklardır. Ayrıca kafirler ve münafiklarla aralarında sur olacaktır.¹⁴²

3.5. Takiyye:

Sözlükte "bir kimseyi tehlikeden korumak" anlamındaki vikâye kökünden türeyen takiyye "kendini korumak, sakınmak" anlamına gelmektedir.¹⁴³ İstılahta ise, "kişinin can, mal, ırz, namus gibi her türlü kutsal değerlerini açık veya muhtemel tehlikelerden koruması amacıyla gerçek inancını gizlemesidir."¹⁴⁴

Hiz. Osman'ın halifeliği döneminin son altı yılında ve Hiz. Ali'nin halifeliğinin bütün döneminde yaşananlar Müslümanlar arasında gruplaşmalar olmasına sebep olmuştur. VII. yüzyıldan beri süregelen bu gruplaşmalar siyasi ve dini kavgaların çıkmasına sebep olmuştur. Şiî dini topluluğu da bu kaos içerisinde yerini almış ve azınlıkta kaldığı devlet kademelerinde ve toplumun içerisinde takiyye ilkesini siyasi hale getirmiştir. Bu ilke ile gerek canlarını gerek dinlerini koruma altına almışlardır. İsmaililer de Şiîlerdeki bu takiyye ilkesini devam ettirmiştir. Böylece faaliyetlerini gizlice yürütmüşler, taraftarlarına bu ilkeye riayet etmelerini bildirmiştir. Takiyyenin uygulanması şer'i bir vecibe olarak belirtilmiştir. Erken dönem Şiî alimlerinden Şeyh Saduk: "Takiyye vaciptir ve onu terk eden namazı terk edenle aynı durumdadır." sözü ile takiyyenin ehemmiyetini bir kez daha göstermiştir. İsmaililer "sırrın ifşa edilmemesi" ve "asıl niyetin saklı tutulması" mottoları ile faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁴⁵

¹⁴¹Onat, Onat, "İmamiyye Şiası", s. 208.

¹⁴²Arayancan, age., s. 177.

¹⁴³Mustafa Öz, "Takiyye", *TDV İA*, İstanbul, 2010, C. XXXIX, s. 453.

¹⁴⁴Cemil Hakyemez, "Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c. III, sayı: 6, s.130-131.

¹⁴⁵Hakyemez, "Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü", s. 131-143.

4. Selçuklu Sultanı Melikşah Dönemi'nde İsmaililer:

4.1. İsmaili Kolu Karmatîlerle Mücadele ve Doğu Arabistan Seferi:

İsmaili kolu Karmatîler Sultan Melikşah Dönemi'nde dini argümanları siyasi görüşlerine alet eden İlk İsmaili grup olmuştur. Kendilerini Abbasi Devleti içerisinde güçlendirdikten sonra Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine baş kaldırmıştır. Sultan Melikşah da İsmaili Karmatîlerin bu faaliyetlerine son vermek adına Doğu Arabistan bölgesine deneyimli emirlerini görevlendirmiştir. Böylelikle İsmaililer Selçuklulara karşı ilk askeri cephesini açmıştır.¹⁴⁶ Sultan Melikşah'ın İsmaili Karmatîler ile olan etkileşimi şu şekilde cereyan etmiştir:

Sultan Alp Arslan Anadolu'nun fethi için tecrübelerine güvendiği Türkmen beylerinden olan Artuk'u görevlendirmiştir. Artuk, Bizanslılar ile giriştiği her muharebede muvaffak olmuş, böylelikle Selçuklu sınırlarını Sakarya Nehri'ne kadar genişletmiştir.¹⁴⁷ Melikşah sultan olduğu vakitte Artuk'u Anadolu fetihlerine devam ettirmiş ve kendisini Ahsa ve Bahreyn'i Selçukluların topraklarına katmakla vazifelendirmiştir. Güçlü bir ordu hazırlayan Artuk Basra'dan ordusu ile birlikte harekete geçmiş ve Necid Çölü'nü aşp, Katif'e kadar gelmiştir. Katif valisi Yahya b. Abbas el-Hafaci, Artuk'a karşı yenileceğini düşünerek Katif bölgesinden kaçmıştır. Artuk Bey bunun üzerine kolayca burayı fethederek Bahreyn Adalarına buradan da Ahsa'yı varmış ve bu topraklar Selçukluların hakimiyeti altına alınmıştır (1077). Ahsa topraklarında yer alan İsmaili Karmatîler Artuk Bey'e zorluk çıkarmalarından ötürü onları cezalandırmış ve hutbeyi Sultan Melikşah ile Kaim Biemriilah adına okutturmuştur. Artuk Bey, Ahsa'ya Karmatîlere düşman olan Mahsana Kalesi'nin idarecesi Abdullah b. Anevi'ye teslim

¹⁴⁶İsmaili kollarından biri olan Karmatîler, Küfe'deki İsmaili daisi Hamdan b. Eş'as Karmat'ın adından dolayı bu isimle anılmaya başlamıştır. X. yüzyılda tarih sahnesine çıktığı kaydedilmektedir. Abbasi Devleti'ne bağlı Bahreyn, Yemen ve Kuzey Afrika bölgelerinde daileri vasıtasıyla dini argümanlarını yaymış ve güçlerini zamanla artırmıştır. Karmatîler Abbasi Devleti içerisinde güçlenmelerinin ardından devlet içerisinde huzursuzluk çıkarmaya başlamıştır. Karmatîlerin ilk ciddi isyanlarını da Kufe ve Basra bölgelerinde çıkarmış ve bu isyan Zenc İsyanı olarak anılmıştır. Karmatîlerin bu isyan hareketleri Abbasi Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından yardım almalarına sebep olmuştur (Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 510; Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncelerine Katkıları", *Dil Bilimleri Ankara Araştırma Dergisi*, C.10, S. 3, 2010, s. 199-212.

¹⁴⁷"Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Red.: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1992, C. VII, s. 133.

etmiştir. Ayrıca Artuk Bey bölgeye iki bin Türkmen atısını yerleştirerek Hulvan'a dönmüştür.¹⁴⁸

Doğu Arabistan bölgesinin Selçuklu'nun egemenliği altında olması Abbasiler'de büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Çünkü bu bölgede yer alan İsmaili Karmatîlerin Abbasiler içerisinde sürekli huzursuzluk çıkarması ülke içerisinde istikrarsızlık yaşanmasına sebep olmuştur. Doğu Arabistan'ın Selçukluların itaatinde olması ile İsmaili Karmatîler propagandalarını devam ettirememiştir. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah kendilerine menfaat teşkil eden bu durumun vasıtası olan Artuk Bey'e teşekkürlerini eyerli bir at ve değerli mücevheratlar vererek bildirmiştir.¹⁴⁹

4.2. Fatımîlerle Mücadele ve Suriye'nin Fethi:

Türklerin IX. yüzyılın başlarından itibaren yerleşke kurdukları Şam, Halep ve Filistin toprakları günümüzde Suriye, Lübnan ve Filistin olarak adlandırılmaktadır. Bu topraklara Türkler akınlar düzenlemeden önce Şîîliğin İsmailiyye kolu faaliyetlerini yürütmek üzere Suriye'nin Hama şehrinin Selemye kasabasını kendilerine üs edinmişlerdir. Fakat Abbasiler İsmaililerin bu denli ilerlemesinden rahatsız olmuş ve İsmaililer için önem arz eden Daî Said b. Hüseyin el-Ubeydullah'ı hapsedmişlerdir. İsmaili Ebu Abdullah ise Abbasilerin bu tutumuna çok öfkelenmiş ve Ebu Abdullah eş-Şîî, Ubeydullah'ı hapsedildiği yerden kaçırmıştır. Bu olayların ardından Ebu Abdullah eş-Şîî, Fatımî Devleti'ni Kahire'de resmi bir şekilde kurmuş ve halifelğe Ubeydullah'ı getirmiştir.¹⁵⁰

Fatımî Devleti dini argümanlarını Şîîliğin bir kolu olan İsmaililere dayandırmaktadır. Fatımî Devleti kendilerini Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın neslinden geldiği iddiasına sahiptirler. Ayrıca Hz. Muhammed'in ölümünün ardından hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia etmektedirler. Fatımî Devleti bu iddialarına şunlarını da eklemiştir: Hz. Ali'nin hilafet hakkı gasp edilmiş bununla da yetinilmeyip, Emevi Devleti ve Abbasi Devleti Hz. Ali soyundan gelenleri devlet kademelerinden men etmiş ve ikinci sınıf insan muamelesi uygulamıştır.¹⁵¹ Fatımî Devleti öne sürdükleri bu iddiaları ile başta Şam olmak üzere Halep'i, Filistin'i, Kudüs'ü, Mısır'ı hakimiyeti altına almıştır. Abbasiler Fatımîlerin bu ilerleyişini durduramamış ve

¹⁴⁸ Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 68-69.

¹⁴⁹ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, XXIV, S. 94, 1960.

¹⁵⁰ İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 2013, s. 92-94.

¹⁵¹ Aydın Çelik, "Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2005, 434-451.

Selçuklulardan yardım talebinde bulunmuşlardır. Böylelikle Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den itibaren Fatimî Devleti ile uzun yıllar sürecek askerî safha dönemi başlamıştır.

Melikşah'ın babası Sultan Alp Arslan Fatimîlerin ilerleyişini son vermek adına Suriye bölgesinin idaresine Türkmen beylerinden "Melikü'l-Mu'azzam" (Büyük hükümdar)¹⁵² unvanlı Atsız Bey ile Şökli'yi görevli kılmıştır. Atsız Bey görevlendirilmesinin ardından Fatimîlerin Remle şehrine fetih düzenlemiş ve buradan da Kudüs'e geçerek Kudüs'ün hakimiyeti altına almıştır (1071). Atsız Bey Kudüs'te hutbeyi Selçuklular ve Halife Kaim Biemrillah adına okutturmuştur. Alp Arslan'ın ardından tahta çıkan Sultan Melikşah da Atsız ile Şökli'nin görevlerini sürdürmesine müsaade etmiştir. Şökli Bey de Suriye bölgesinin yakın şehri olan Akka'yı idaresi altına almıştır (1074). Atsız Bey Akka'nın ele geçirilmesinin ardından Akka'dan pay almak istemiş ve bu isteğinin yanı sıra burada kendi adına inzibat memuru olmasını talep etmiştir. Şökli Bey ise Atsız'ın isteklerini geri çevirmiştir. Bunun üzerine Atsız Bey ordusunu toplayarak Şöklü Bey'e ve idaresi altındakilere saldırı düzenlemiştir. Atsız Bey Şöklü Bey'i ve ordusunu mağlup etmiş, Şökli Bey'i ve oğullarını esir almıştır. Atsız Bey Şöklü Bey'in kendisi için ileride sıkıntı çıkaracağı düşüncesi ile Şöklü Bey'i ve oğullarını öldürmüştür. Atsız Bey, Şökli'ye yardım eden Kutalmışoğullarına da saldırı düzenlemiş ve onları da esir alarak Sultan Melikşah'ın huzuruna göndermiştir.¹⁵³

Atsız Bey bu galibiyetlerin ardından ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan Dimaşk'i kolay bir şekilde hakimiyeti altına almıştır. Böylelikle Atsız Bey Suriye ve Filistin bölgelerinde birçok şehri ele geçirmiş¹⁵⁴ ve yeni rotasını Fatimîlerin hakimiyeti altındaki Mısır'a çevirmiştir. Atsız Bey kalabalık bir ordu ile Mısır'ın fethi için yola çıkmış, fakat Kahire yakınlarına geldiğinde Fatimî ordusu Atsız Bey'in ordusunu mağlup etmiştir. Atsız Bey almış olduğu yenilginin şaşkınlığı ile Dimaşk'e dönmüş ve burada inzivaya çekilmiştir (1077). Bu yenilgi ile Suriye'ye bağlı birçok şehir Fatimîlere bağlılıklarını bildirmiş ve hutbelerini tekrardan Fatimîler adına okutmuştur. Kudüs Atsız Bey'in mağlup olduğu haberini alır almaz Atsız Bey'in hazinesine el koymuş ve Atsız Bey'in aile üyelerini kendilerine köle yapmıştır. Bu olaylardan haberdar olan Melikşah ise kardeşi Tacü'd-Devle Tutuş'u Suriye'ye göndermiştir. Atsız Bey ise Melikşah'a haber göndererek Suriye'yi tekrar kontrolü altına alacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Melikşah kardeşi Tutuş'a Haleb bölgesine yönelmesini emretmiştir. Bedrü'l Cemali ise

¹⁵²Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Türkiyat Araştırma Dergisi* 1, s. 1-9.

¹⁵³Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Ankara, 1992, s. 21-30.

¹⁵⁴Kudüs, Remle, Taberiye, Trablusşam, Sur, Akka, Humus ve Rafeniyye şehirler ele geçirilmiştir

güç kaybeden Atsız'ı tamamen Suriye topraklarından atmak için büyük bir ordu hazırlamış ve Suriye'ye sefer düzenlemiştir. Atsız Bey Fatımî ordusu ile baş edemeyeceğini anlamış ve Tutuş'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bedrü'l Cemali savaşa Tutuş Bey'in de katıldığı haberiyle savaşmaktan vazgeçmiş ve Mısır'a gerisin geriye dönmüştür (1079). Tutuş, Atsız'ın gerek Suriye'deki istikrarsızlıkları gerek kendisi için sorun teşkil edebilme ihtimaline binaen Atsız Bey'i yayın kirişi ile boğdurarak öldürtmüştür. İleride Suriye Selçuklu Devleti'nin zemini Tutuş ile atılmıştır.¹⁵⁵

4.3. Hasan Sabbah ve Selçuklu Topraklarına İlerleyişi:

Melikşah Dönemi'nde İsmailileri incelemek için öncelikle o dönemde yaşamış, İsmaililere liderlik etmiş ve Büyük Selçuklu Devleti topraklarında yeni bir devlet inşa etmeye çalışmış Hasan Sabbah'ı tanımakla başlanılmalıdır.

Hasan Sabbah 1050 senesinde İran sınırlarında yer alan Kum¹⁵⁶ şehrinde dünyaya gelmiştir. Ailesi Yemen kökenli olup, Şîî dini topluluğunun içerisinde yer almaktadır. Babası Ali b. Muhammed Küfe'den Kum'a göç etmiştir. Ali b. Muhammed Hasan'ın doğmasının ardından ailesiyle birlikte Rey şehrine taşınmıştır. Hasan burada Şîî öğretileri çerçevesinde eğitim almıştır. Hasan on yedi yaşlarına geldiğinde İsmaili dailerinden olan Amire Darrab'tan Şîîliğin bir kolu olan İsmaililik ile tanışmıştır. Hasan bu tanışmanın ardından İsmaililiğe sıcak bakmaya başlamış ve İsmaililiğin doktrinlerini öğrenmeye başlamıştır. Hasan'ın hevesli bir şekilde öğrenme isteği olumlu karşılık almış ve Fatımî İsmaili davetine mazhar kılınmıştır. İran'ın baş daisi Abdül Melik b. Attaş Hasan'ın İsmaili olma isteğini onaylamış ve Hasan'ı Fatımî Halifesi Muntasır'ın yanına -Kahire'ye- gitmesi için teklifte bulunmuştur. Hasan, Abdül Melik b. Attaş'ın teklifini kabul etmiş ve iki yıl süren yolculuğuna başlamıştır. Hasan yol boyunca Silvan, Meyyafakirin, Musul, Sincar, Rahbe, Dimaşk, Sayda, Sur, Akka'ya uğradıktan sonra Mısır'a ulaşmıştır. Hasan Muntasır ile görüşükten sonra burada yaşama kararı almıştır. Bu süreçte Halife Muntasır'ın yaşamını yitirmesi ve yerine Mustali'nin halife tayin edilmesi Hasan'ı

¹⁵⁵İlyas Gökhan, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu Fatımî Mücadelesi", *İ. Gökhan/NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 2013, s. 92-108.

¹⁵⁶Kum: Tahran'ın 140 km güneyinde orta İran'da ülkenin en büyük çölü olan Kevir'in kıyısında bir şehirdir. Kum, Kûme, Kumandân, Kûnâyâ gibi her biri muhtelif anlamlara sahip kelimelerle ifade edilmiştir. Daha sonra İslam fetihleriyle birlikte bu kelimelerden biri olan "Kûme" ya da "Kumîndân" kelimesi kısaltmaya uğrayarak Arapçaya "Kum" şeklini almıştır. Kum şehri 644 yıllarında Hz. Ömer döneminde feth olunmuştur. Kum'un fethinden sonra Müslümanlar Hicrî ikinci asrın ortalarına kadar şehre göç etmişlerdir. Kum şehrinin Şîîleşmesinin en önemli sebeplerinden biri, bu şehre gelen Müslümanların Şîî mezhebine mensup olması ve bu bölgeye yerleşmeleridir (Hüseyin Fakihi, "Kum Şehrinde Şîîliğin Başlangıcı", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. I, Nisan 2012, s. 159-169; Resul Ca'feriyan, "Geçmişten Günümüze Kum Kenti", Trk. trc. Metin Bozan, *Dini Araştırmalar*, C. X, S. 27, 2007, s. 309-311).

oldukça kızdırmıştır. Hasan, Muntasır'ın diğer oğlu Nizârî'yi desteklemiş ve halifeliğin onun hakkı olduğunu savunmuştur. Bu durum üzerine Hasan, Mustali'nin kayınbabası ve ordu komutanı olan Emirü'l Cuyûş tarafından ülkeden kovulmuştur. Hasan, Kuzey Afrika'ya gidecek olan gemiye bindirilmiş, fakat bu geminin batması sonucu kendisine yardım edenler tarafından Suriye'ye götürülmüştür. Hasan, Suriye'de bir süre kaldıktan sonra Haleb'e, Bağdat'a, Huzistan'a ikamet etmiş fakat buradan da İsfahan'a geri dönmüştür. Hasan gittiği her yerde İsmaililiği anlatmış ve propagandalığını yapmıştır. Hasan, Kirman, Yezd, Huzistan ve Damgan'da İsmaililik hakkında vaazlarda bulunmuştur. Hasan, bu bölgelerin ardından İsmaililiği daha rahat ve kalıcı bir şekilde yayabilmek adına Selçuklu iktidar merkezinden uzak İran'ın kuzeyinde yer alan, dağlık ve engebeli bir bölge olan Deylem bölgesini¹⁵⁷ gözetimi altına almıştır. Burada faaliyetlerini üç yıl boyunca sürdüren Hasan, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün dikkatine çekmiş ve Nizamülmülk, Hasan'ın faaliyetlerinin Büyük Selçuklu Devleti'nin bütünlüğünü tehlikeye soktuğu gerekçesi ile Hasan'ı yakalatma emri vermiştir. Hasan, Selçuklu ordusuna yakalanma korkusu ile İsfahan'daki arkadaşı Ebu'l Fazl'ın yanına sığınmıştır.¹⁵⁸

Bazı kaynaklarda sıklıkla yer verilen bir hususa da izahat getirecek olursak: Hasan Sabbah, Nizamülmülk ve Ömer Hayyam'ın Horasan'ın önde gelen alimlerinden İmam Muvvafık Nisaburî'den dersine katılmış ve bu ders halkasında da arkadaş oldukları rivayet edilmektedir. Bu rivayete göre; bu üç arkadaşın hangisi devletin kademesinde iyi bir yere gelirse diğerlerine yardım edeceğine dair söz vermiştir. Nizamülmülk'ün vezir olması, Ömer Hayyam'ın alim olması Hasan Sabbah'ın Nizamülmülk'ün yanında maliyeden sorumlu olması bu üç arkadaşın bazı hususlarda görüş ayrılıkları yaşamasına sebep olmuştur. Hasan Sabbah'ın Nizamülmülk'ü Melikşah'a kötülemesi iplerin kopmasına sebep olmuş ve Nizamülmülk Hasan Sabbah'ı Selçuklu topraklarından kovmuştur. Bu rivayetlerin tarihsel açıdan hiçbir gerçeklik payı yoktur. Çünkü bu üç ismin doğum ve ölüm tarihleri: Nizamülmülk 1018-1092, Hasan Sabbah 1050-1124, Ömer Hayyam 1048-1132'dir. Verilen tarih aralıkları bu üç ismin arkadaş olma ihtimalini ortadan kaldırmıştır.¹⁵⁹

4.4. Hasan Sabbah ve Alamut Kalesi:

Hasan Sabbah, İsfahan'daki arkadaşı Ebu'l Fazl'ın yanında bir süre kaldıktan sonra İsmaililiği yaymak için buradan ayrılmıştır. Hasan Sabbah İsfahan'dan Kirman'a ardından

¹⁵⁷Deylem: Hazar Denizi'nin kıyılarında yer almaktadır.

¹⁵⁸ Omar Ali de-Unzaga and Fhrad Daftary, "Hasan Sabbah", Encyclopædia Articles, The Institute of İsmaili Studies, <https://iis.ac.uk/encyclopaedia-articles/hasan-sabbah> (28.12.2019); Daftary, İsmaililer, s. 474-479; Arayancan, age., 25-33.

¹⁵⁹Bernard Lewis, Haşhaşiler, İstanbul, 2016, s. 75-76.

Rey'in kasabası olan Kazvin'e gitmiştir. Hasan Sabbah uzun zamandır yollarda olmasından ötürü yorgun düşmüş, bundan dolayı davasını güvenilir ve saldırılardan uzak bir üstte yayma kararı almıştır. Hasan Sabbah bu kararının ardından Elburz Dağlarının odak merkezindeki, uzunluğu elli kilometre civarında, ebadı beş kilometre olan, çevresi dağlarla çevrili, kayalık ve rakımı yüksek olan Alamut Kalesi'ne yerleşme kararı almıştır. Alamut Kalesi Deylem'in Cüstani idarecilerden biri tarafından 860 yılında inşa edildiği rivayet edilmektedir. Bu kalenin idaresi Müsafirlerin hakimiyetine girmiş ve uzun süre bu şekilde devam etmiştir. "Orta Elburz Dağlarında Hevdıgan Sıradağlarının ön tarafında yüksek kayaların tepesinde inşa edilen kale, dört taraftan dağların etrafına saran bereketli bir vadiye hakimdir. Kaleye yalnızca Alamut kayalığının kuzey yüzünde dar, dik ve dolambaçlı bir patikadan ulaşılabilirdi. Kale gerçekten ele geçirilemezdi ve anlaşılan hiçbir zaman zorla ele geçirilmemiştir."¹⁶⁰ Alamut Kalesi'nin ismi de şu efsaneye dayanmaktadır: Deylem idarecilerinden biri ava çıktığı zaman kartallarından birini serbest bırakmış ve serbest kalan kartal bir kayalığa konmuştur. Deylemlidareci de buranın önemli bir bölge olduğuna karar kılmış ve buraya kale inşa etmeye başlamıştır. Bundan ötürü kaleye "kartal(aluh) öğretisi(amut)" anlamına gelen Alamut ismi verilmiştir.¹⁶¹

Hasan Sabbah; bu özelliklere sahip Alamut Kalesi'ni ele geçirmek için plan yapmaya başlamış ve kaleyi içten fethetme kararı almıştır. Kalenin sahibi Hüseyin soyundan gelen Alevi-Mehdi adında bir idareciydi.¹⁶² Bu idareci kalenin içine kendi müritleri dışında hiç kimsenin girmesine izin vermemektedir. Hasan Sabbah da kendi davasını savunan adamlarını gizlice kaleye girdirme kararı almıştır. Kaleye kaçak yollardan giren Hasan Sabbah'ın adamları İsmaililiğin propagandasını yapmaya başlamış ve kendi taraflarına halkın bir kısmını çekmeye başarmıştır. Hasan Sabbah planın başarılı olması ardından kendisi de kaleye gizlice girmiş ve halkın büyük bir çoğunluğuna karşı söz sahibi olmuştur. Bu durumdan haberdar olan kale sahibi Hasan Sabbah ve adamlarını kaleden kovmak istemiş fakat halkın çoğunluğunun Hasan Sabbah'ın tarafında olmasından dolayı kaleyi Hasan Sabbah'a satma kararı almıştır. Kaleyi satın alan Hasan Sabbah kalenin içini onarmış ve kalenin etrafına surlar yaptırmıştır. Hasan Sabbah kalenin dışarıya karşı kamufle olması için kalenin dışına meyve ağaçları diktirmiştir. Hasan Sabbah böylelikle kaleye dışarıdan müdahale ya da saldırı olmasına karşılık tedbirler almıştır.

¹⁶⁰Daftary, İsmaililer, s. 484.

¹⁶¹Daftary, İsmaililer, s. 484; Lewis, age., s. 79-80.

¹⁶²Arayancan, age., s. 35.

Hasan Sabbah dışarı ile fazla bağlantı kurmamak adına soğuk su depoları, ambarlar ve mahzenler yaptırmıştır.¹⁶³

4.5. Hasan Sabbah'ın Rudbar ve Kuhistan Bölgelerini Zaptı:

Hasan Sabbah dini yayma çatısı altında başladığı yolculuğa siyasi lider olma kimliği ile devam etmiştir. Hasan Sabbah, Alamut Kalesi'nde yerini sağlamlaştırdıktan sonra çevre şehirlere İsmaililiğe davet mektupları göndermeye başlamıştır. Bunun yanında yeni bölgeler fethetmek isteyen Hasan Sabbah; Şah-rûd Nehri'nin civarındaki Rudbar bölgesini ele geçirmek istemiştir. Bu bölgeye adamlarını gönderen Hasan Sabbah, kıyım, tecavüz, yağma, kan dökme ve savaşla bölgenin zabtını gerçekleştirmiştir.¹⁶⁴

Rudbar'ın zabtı ardından Hasan Sabbah İran-Afganistan'ın civarında yer alan Alamut Kalesi'ne de oldukça yakın olan Kuhistan'ı fethetme kararı almıştır. Kuhistan Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresi altında yönetilmekteydi. Fakat bazı Selçuklu kumandanların halka olan sert tutumundan ötürü halk Selçuklulardan çekinmekte idi. Bu durumu lehine çevirmek isteyen Hasan Sabbah en iyi daiflerinden olan Hüseyin Kaini'yi bölgeyi fethetmesi için kumandan tayin etmiştir. Hüseyin Kain Rudbar halkına Selçuklular aleyhinde propaganda yapmış ve halkı Selçuklulara karşı isyan ettirmiştir. Rudbar'daki kaos ortamı gün geçtikçe şiddetini artırmış ve Hasan Sabbah'ın ordusu kıyım ya da savaş gerçekleştirmeden ülkeyi hakimiyeti altına almıştır. Ayrıca Rudbar bölgesinin önemli şehirleri olan Tun, Tebes, Kain ve Zuzen'i idaresi altına almıştır. Böylece Hasan Sabbah Rudbar ve Kuhistan'da bölgesel bir devlet inşa etmiştir.¹⁶⁵

4.6. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Hasan Sabbah'a Müdahalesi:

Melikşah Hasan Sabbah'ın yürütmüş olduğu faaliyetleri pek önemsememiş, bundan ötürü de bir tedbir alma gereksinimi duymamıştır. Fakat Hasan Sabbah'ın Rudbar ve Kuhistan'ı zapt etmesinden sonra veziri Nizamülmülk'ün uyarıları sonucunda Hasan Sabbah'ın hakimiyetinde olan bölgelere ordusunu gönderme kararı almıştır. Melikşah, Kızıl Sarıg isimli kumandanını Kuhistan'ın fethine; Arslantaş isimli kumandanını da Rudbar'ın fethi için

¹⁶³Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Camiüt't-Tevarih, neşr. Muhammed Müderrisi Zencani, Tahran, 1338,C. II s.192.

¹⁶⁴Hasan, Alamut'a komşu olan ya da o civarda bulunan toprakları elde edebilmek için elinden geleni ardına koymadı. Kıyım, tecavüz, yağma, kan dökme ve savaşla kazanmış olduğu albeni yöre halkı üzerinde bir tesir yaratmamış olduğundan, Hasan fırsat bulduğu vakit bu insanları propaganda alanındaki ustalığıyla baştan çıkarmıştır. Bu şekilde alabildiği kaleyi almış nerede bir kayalık gözüne kestirmiş olsa üzerine bir kale inşa ettirmiştir (Cuveynî, Tarih-i Cihan-güşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999, s. 199).

¹⁶⁵Lewis, age., s. 82-83; Daftary, İsmaililer, s. 487.

görevlendirmiştir. Arslantaş, Rudbar fethinden önce Hasan Sabbah'ın merkez noktası olan Alamut Kalesi'ni fethetmek istemiş ve ordusunu buraya yönlendirmiştir. Hasan Sabbah'ın Alamut Kalesi içerisinde ordu sayısı oldukça az ve erzakları da tükenmeye başlamıştır. Hasan Sabbah'ın zor durumda kalması üzerine Kazvin'deki daisi Dihdar Ebu Ali'den yardım istemiştir. Dihdar Ebu Ali, Hasan Sabbah'ın yardım talebi üzerine üç yüz kadar adam ile Alamut Kalesi'ne varmıştır. Bu yardımlara Rudbar bölgesindeki bir kısım halkın da katılması ile Hasan Sabbah'ın ordusu güçlenmiştir. Hasan Sabbah'ın ordusu bir gece aniden Arslantaş'ın kumandasındaki orduya saldırmış ve Selçuklu ordusunun geri çekilmesine sebep olmuştur (1092).¹⁶⁶ Bu mağlubiyet ardından Selçuklu ordusu yeniden Rudbar bölgesine fetih düzenlemek istemiş, fakat bu esnada Nizamülmük'ün öldürülmesi ile Rudbar bölgesinin fethi durdurulmuştur.

Kuhistan'ın fethi için yola çıkan Kızıl Sarıg bu bölgeyi kısıp almış ve kuzeyden ve güneyden sıkıştırmaya başlamıştır. Kuhistan'ın merkez bölgesi olan Dara'yı fethetmeye yakın Melikşah'ın vefat ettiği haberi alınması ile Selçuklu ordusu -gelenek gereği sultana bağlı olmalarından ötürü- buradan çekilmek zorunda kalmıştır (1092).¹⁶⁷

4.7. Selçuklu Sultanı Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşma İddiası:

Hasan Sabbah'ın terör eylemlerini artırması, Selçuklu halkının yaşadığı yerlere gasp edip, kadın, çocuk, yaşlı demeden öldürmesi Melikşah'ın sabrını taşırılmıştır. Melikşah, Hasan Sabbah'a elçisini göndererek ultiatomda bulunmuştur. Melikşah'ın elçisinin Hasan Sabbah'ın huzuruna geldiğinde kaynaklarda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Bu bilgilerden ilki:

Melikşah'ın elçisi Hasan Sabbah'ın huzuruna vardığında, kendisinin yapmış olduğu kötülöklere son vermesini ve Selçuklu Sultanı Melikşah'a itaat etmesini söylemiştir. Hasan Sabbah elçinin bu uyarılarının ardından yanındaki müritlerine "Bir ihtiyacın yerine gelmesi için sizleri mevlanıza göndermek istiyorum, hanginiz bu görevi yerine getirmek ister? diye sorar, müritleri de Hasan Sabbah'ın görevini derhal yerine getireceklerini belirtir. Hasan Sabbah bunun üzerine müritlerinden birine kendisini öldürmesini emreder. Hasan Sabbah'ın bu emri üzerine işaret ettiği mürit boğazını keserek öldürür. Hasan Sabbah diğer müridine kaleden kendisini atmasını emreder, bu müritte kendisini kaleden atarak canına son verir. Hasan Sabbah bu iki müridin ölümü ardından Melikşah'ın elçisine "Git sultanına söyle bana bu şekilde itaat eden yirmi bin adamım vardır." der. Elçi Melikşah'ın huzuruna döndüğünde Hasan Sabbah'ın

¹⁶⁶Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092), İstanbul, 2002, s. 221-222.

¹⁶⁷Daftary, İsmaililer, s. 486-487.

söylemini ve yaşanan olayları aktarır.¹⁶⁸ Bu bilgiler ışığında Hasan Sabbah'ın Melikşah'a kafa tuttuğunu ve kendisine alenen göz dağı verdiği anlaşılmaktadır.

Diğer aktarılan bilgi ise direkt mektuba atıfta bulunmuştur:

Melikşah'ın Hasan Sabbah'a Mektubu:

"Bismillahirrahmanirrahim

Sultan Melikşah'ın Hasan Sabbah'a Yazdığı Hükmün Sureti Hasan Sabbah bilsin ki bizim yüce kulağımıza böyle ulaşmıştır: Sen yeni bir din ve millet peyda etmişsin. Bazı cahil dağlı halkı başına toplamışsin. Onların tabiatına uygun sözler söyleyerek benim adamımı bıçaklamaya gönderiyorsun. Mülk ve millet kuvveti, din devlet nizamı onlarla muhkem olan İslam halifelerine sövüyorsun. Bu dalaletten vazgeçip Müslüman olmalısın! Yoksa senin üzerine gelmeyi bekleyen çokça asker tayin buyurduk. Karşılık vererek zinhar, zinhar, zinhar kendini bu bela kuyusuna atmayasın! Kendinin ve tâbilerinin canını kendin bağışlarsın. Kalenin muhkemliğiyle mağrur olmayasın! Hakikati bilesin ki senin kalen Alamut'un burcu göğün burçlarından olsa Ulu Tanrı'nın inayetiyle kara toprakla yeksan ederim! Vallahu a'lemu bi's-sevâb."¹⁶⁹

Bu mektubun üzerine Hasan Sabbah:

"...Ben ki Hasan'ım; öyle yaptımsa, Müslümanlık dininden çıkayım, Ulu Tanrı ve Hak Peygamber'e asi olayım. Ama Sultan, benimle ilgili hasımların sözüne inayet ederse, benim de kendim için endişelenmem gerekir. Zira kuvvetli düşman hakkı batıl, batılı hak gösterebilir. Bu hal bu kul hakkında vâki olmuştur. Bu hal belki Sultan'ın reyine saklı kalmamıştır. Bu kulun hali şöyledir: Babam, İmam Şafi mezhebinde bir Müslüman idi. Bu kul dört yaşına varınca mektebe gönderildim. İlim tahsiliyle meşgul oldum. Dört yaşımdan on dört yaşına kadar türlü ilimlerde, özellikle Kur'an ve hadis ilminde, mahir oldum. Din derdi peyda oldu. İmam Şafi'nin kitaplarında Peygamber evladının -salavatallahu aleyhi ve aleyhim- yüceliği ve imameti hakkında çokça rivayet buldum. Aklım o tarafa meyletti. Daima devrin imamını araştırmakta idim. Feleğin hükmüyle insanların önemli saydığı dünyevi işlere daldım ve dini maksatlarımı unuttum. Gönlümü tamamıyla dünya işlerine ve mahluka hizmete verdim, Hâlik'e sırt çevirdim.

¹⁶⁸İbnü'l Cevzi, el-Muntazam fî Tarihi'l Umemi ve'l Mülük, Trk. trc. Ali Sevim, Ankara, 2014, s. 64; Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 222-223.

¹⁶⁹M. Şerefeddin, "Fatımiler ve Hasan Sabbah", s. 23; Mehmet Çalışkan, "Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşma Meselesi" Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, C. II, S. 3 Ocak 2018, İstanbul, s. 56-57.

Hak Teala bundan memnun olmayarak bana düşmanlar musallat etti ve beni bu işlerden vazgeçirdi. Kaçarak şehirlerde ve kırlarda dolaştım. Her türlü muhalefet ve zahmetle uğraştım. Benimle Nizamülmülk'ün ahvali Sultan'dan gizli değildir. Hak Teala beni bu vartadan kurtardı. Anladım ki gönlümü mahlukun işlerine verip Hâlik'e sırt çevirmenin bundan başka neticesi olmaz. Mertçesine din talebi ve ahiret işlerine kalkıştım. Rey'den Bağdat'a gittim. Bir müddet orada kaldım. Oranın ahval ve vaziyetlerini öğrendim. Halifelerin ve Müslüman din ulularının halini araştırdım. Abbasi halifelerini mürüvvet, fütüvvet ve Müslümanlıktan çıkmış buldum. Böylece anladım ki onların hilafet ve imametindeki Müslümanlık ve dindarlıktan küfür ve zındıklık yeğdir. Bağdat'dan Mısır'a gittim. Hak Halife ve müstakırr İmam'ı orada buldum. Ahvali araştırdım. Onun hilafetinin Abbasilerin hilafetinden ve onun imametinin onların imametinden daha hak ve daha doğru olduğunu anladım. Ona ikrar ederek Abbasilerin hilafetinden tamamen yüz çevirdim. Bunun ardından Abbasi halifeleri (benim ahvalime vâkıf olarak yolda beni yakalaması için birini yolladılar. Hak Teala beni o vartadan kurtardı, selâmetle Mısır'a vardım. Ondan sonra Abbasi halifeleri) Mısır askerlerinin emiri olan Emirü'l-Cüyuş'a Hasan Sabbah'ı yahut kellesini göndermesi için üç katır altın ve başka şeyler gönderdiler. Hak Halife ve müstakırr İmam Müstansırbillah'ın inayetiyle o vartadan kurtuldum. Abbasi halifeleri Emirü'l-Cüyuş'u bana karşı tahrik etti. Beni Frenk kâfirlerini (Haçlıları) davet etmekle itham etti. Bu durum İmam'ın mübarek kulağına gitti. Beni kendi himayesine aldı. Bana menşur vererek bildiğim ve yapabildiğim şekilde Müslümanları doğru yola getirmeyi ve Mısır halifelerinin imameti ve hakikatinden agâh etmeyi buyurdu. Sultan'ın (Melikşah'ın)"Ey müminler! Allah'a, Resul'e ve ulu'l-emre itaat edin." ayetinin saadetinden nasibi varsa benim sözümünden çıkmaz. Sultan Mahmud Sebüktegin gibi onları def etmeye ve ezmeye kalkışırsa Müslümanların arasından onların şerlerini kaldırır. Yoksa bir zaman gelecek ki biri bu işi yapacak ve bu sevaba nail olacak. Benim yeni bir din ve millet peyda ettiğimi buyurmuşsunuz. Neuzübillah! Ben Hasan yeni bir din ve millet peyda etmişim. Benim dinim Hz. Resul (s.a.v.) zamanında sahabeninkiyle aynı dindir. Kıyamete kadar doğru din ve mezhep budur ve bu olacaktır. Şimdi benim dinim Müslümanlık dinidir..."¹⁷⁰

İbnü'l Cevzi'nin aktardığı bu mektupta Sultan Melikşah ile Hasan Sabbah arasındaki mektuplaşma da Hasan Sabbah'ın Melikşah'a güç gösterisi yapması, Melikşah'a dolaylı yoldan tehdidvari söylemlerde bulunması Hasan Sabbah'ın din adamlığı kimliğinden sıyrılıp, siyasi lider olma yolunda ilerlediği gözlemlenmektedir. M. Şerefeddin'in aktardığı mektupta ise Hasan Sabbah Melikşah'a karşı saygısı, itaati ve hürmeti görülmektedir. Hasan Sabbah burada

¹⁷⁰Mehmed Şerefeddin Yaltkaya, "Fatımiler ve Hasan Sabbah", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, , S. 4, İstanbul, 1926, 38-44; Çalışkan, age., s. 57.

kendisinin Allah yolunda hareket eden, babaasının Şafî olduğunu aktaran, kendisinin de din yolunda yetişen mütasıp biri olduğu potresini çizmektedir. Yine aynı mektupta Hasan Sabbah'ın insanlara zarar vermediği, kendisinin de İslam dinine sıkı sıkıya mensup olduğu ve Selçuklu Sultanı Melikşah'a itaat halinde olduğu yer almaktadır.

Bu iki mektup arasında oldukça tezatlık söz konusudur. Çünkü ilk mektupta Hasan Sabbah'ın Melikşah'a güç gösterisinde bulunup, baş kaldırışı görülmektedir. Bu aktarılan iki mektup karşılaştırıldığında ilk aktarılan mektubun, tarihsel akışa daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hasan Sabbah sadece din adamı olsaydı bunun neticesinde Selçuklu topraklarını zapt etmez ve buradaki halka zulmetmezdi. Ayrıca Melikşah'tan sonra Berkıaruk ve Muhammed Tapar döneminde İsmaililere karşı sert bir mücadele verilmezdi.¹⁷¹

Bu bilgiler ışığında M. Şerefeddin'in aktardığı mektubun gerçeklik payı olmadığı kanaatindeyiz. Mektubun içinde yer alan bilgiler ile tarih sahnesinde siyasi kimliğe bürünen Hasan Sabbah potresi örtüşmemektedir. Çünkü Hasan Sabbah mektupta yer alan özelliklere sahip bir kişi olsaydı gerek Melikşah döneminde gerek diğer Selçuklu sultanları döneminde isyan hareketinde bulunmaz, sadece din adamlığına devam ederdi. Fakat Hasan Sabbah İsmaili argümanlarını kendi ideolojisine alet ederek, Selçuklu topraklarında devlet içinde devlet kurma planlarını faaliyete geçirmiştir. Hasan Sabbah ve daîleri Selçuklu topraklarında yıkım yapmış, cinayetler işlemiş ve Selçuklu düzenine kökten sarsma teşebbüsünde bulunmuştur.

5. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İsmaililere Karşı Tutumu:

Ehl-i sünnet¹⁷² görüşüne sahip olan Sultan Melikşah Büyük Selçuklu Devleti'nde sultanlığı boyunca her dini yapıya ve görüşe saygı duymuştur. Melikşah Selçuklu sınırlarını doğudan batıya kuzeyden güneye kadar bu hoşgörü politikası ile genişletmiştir. Fethedilen topraklardaki halka iyi davranılmış ve yaşantıları aynı şekilde devam ettirilmiştir. Aynı muameleden Şiîliğin bir kolu olan İsmaililer de faydalanmıştır. Fakat bu dini oluşumdan Hasan Sabbah isimli bir dini lider çıkmış ve daîlik çatısı altında İsmaililiği yaymaya başlamıştır. Fakat Hasan Sabbah bunu yaparken; Selçukluların aleyhinde söylemlerde bulunmuş ve Selçuklulara iftira propagandası başlatmıştır. Din adamlığı çatısı altında devlet içinde devlet kurma hayali olan Hasan Sabbah ve onun müritleri emellerini adım adım gerçekleştirmiş, bulundukları ortamda insanlara cennet vaatlerinde bulunmuş ve onlara haşhaş ikram etmiştir.¹⁷³ Hasan

¹⁷¹Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti, s. 224-226.

¹⁷²Ehl-i sünnet: "Hz. Peygamber'in tatbikatının ruhunu benimseyerek onun zihniyeti doğrultusunda uygulamalarda bulunanlardır."(Mehmet Said Hatipoğlu, "Ehl-i Sünnet Üzerine Bir Söyleşi", *Aylık Dergi I-II*, 1985, s.27-29).

¹⁷³Marco Polo, Dünyanın Hikâye Edilişi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2003, s. 118-121.

Sabbah'ın söylemlerinin yanında haşhaş alan insanlar, mayhoşluk etkisiyle rahatlamış ve bu kişiler Hasan Sabbah'ın vaatlerinin gerçek olduğu kanısına varmıştır. Hasan Sabbah'ın kendi öğretilerine uyulduğu takdirde dünyada cennet yaşayacaklarını empoze etmesi sonucu; ona inananlar Hasan Sabbah'ın onlardan canını dahi istediğinde gözünü kırpmadan canlarını vermiştir. Hasan Sabbah böylelikle etrafında müritlerini toplamış ve Selçuklu topraklarına ait olan kale ve şehirleri zapt etmiştir. Melikşah ise ilk zamanlar Hasan Sabbah'ın faaliyetlerini tehlikeli görmediği için onu görmezden gelmiş fakat Hasan Sabbah'ın Selçuklu topraklarında hak talep etmesi, halkını kendine karşı doldurması ve bazı bölgelerde katliamlarda bulunması, Melikşah'ın ordusunu harekete geçirmesine sebep olmuştur. Fakat Melikşah göndermiş olduğu ordu; Selçuklu içerisinde yaşanan istikrarsızlıklar, Nizamülmülk'ün ölümü ardından kendisinin vefat etmesi üzerine başarı elde edememiştir.

Hasan Sabbah çatısı altında sürdürülen Selçuklu aleyhtarlığı Melikşah'tan sonra diğer Selçuklu sultanları döneminde de devam etmiştir. Selçuklu Devleti'nin sonuna kadar bu sancılı süreç kendini sürdürmüştür Hasan Sabbah merkez karargâh yaptığı Alamu Kalesi'inde saltanatını sürdürmüş ve 1124 yılında kaleden bir kez dahi dışarı çıkmadan ölmüştür.¹⁷⁴ İsmaililer Alamut Kalesi'ne Beldet-i İkbâl (Talihli Belde) adını vermiştir. Hasan Sabbah'ın İran'da Nizar'ın yanında yer almasından ötürü tarih kaynaklarda İsmaililik; Nizari İsmaililiği isminde de geçmektedir.¹⁷⁵

6. İsmaililere Karşı Yürütülen Fikrî Mücadele:

6.1. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Hanefi-Maturidi Ekolüne Desteği:

Selçuklu sultanları ilk Müslüman oluşlarından itibaren Ehli Sünnet'in Hanefi-Maturidi ekolünü benimsemişlerdir. Selçukluların Hanefiliği özümsemesi ve yaymaya çalışması, İslam'a Hanefi alimlerin vasıtasıyla girmelerinden ötürüdür. Bunun neticesinde bütün Selçuklu sultanları Hanefi lider olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye büyük bir saygı ve hürmet göstermişlerdir.¹⁷⁶

Selçuklular, İslam dünyasında Şiîliğin yayılmasının önüne geçmek adına Hanefi alimleri desteklemişler ve bu alanda eserler çıkarmaları için alimlere destek olmuşlardır. Böylelikle Maturidiliğin temel kaynaklarından büyük bir kısmı Selçuklu Hanefi alimler tarafından kaleme alınmıştır. Maturidi'nin "Te'vilatü'l-Kur'an" adlı eseri Selçuklu Hanefi alimi

¹⁷⁴Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", TDV İA, C XVI, İstanbul, 1997, s. 350.

¹⁷⁵Tan, "İsmaililik", s. 257-258.

¹⁷⁶Ahmet Ak, Selçuklular Döneminde Maturidilik, İstanbul, 2019, s. 95-102.

Alaaddin es-Semerkindî tarafından şerh edilmiştir. Ravendî eserinde Selçukluların Hanefi ekolüne olan bu desteğini ve Ebu Hanife'nin de duasını nakletmiştir: Ebu Hanife "Ey Allahım, mezhebim hak mezhep ise ona yardım et!" demiş, Kâbe'den bir ses "Kılıç Türklerin elinde olduğu müddetçe, mezhebin zail olmasın" demiştir. Ravendî bu bilgileri aktardıktan sonra "Selçuk oğullarından gelen sultanlar Ebu Hanife ashabından alimleri o kadar himaye etmişlerdir ki onların sevgilerinin izleri genç-ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir."¹⁷⁷ naklinde bulunarak Selçukluların Hanefilere karşı olan sevgi ve hassasiyetini bir kez daha vurgulamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Hanefi-Maturidi alimlerin eserlerinde kendi mezheplerini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat diye de isimlendirdikleri ayrıca kendilerine Ehl-i Hak da dedikleri yer almaktadır. Selçuklular ilk zamanlarda Hanefilik ismini hem ameldeki mezhep hem de itikattaki mezhep yerine kullanmışlardır. Fakat Şafîiler ile Hanefiler arasındaki rekabetin artması sonucu Şafîiler itikatta Eşariliği öne çıkarmışlardır. Bunun üzerine Hanefiler de itakatta Malikiği öne çıkararak Şafîilere karşılık vermiştir.¹⁷⁸

Selçukluların Hanefi-Maturidiliği yaymaya çalışmalarının sebebi olarak İmam Maturidi'nin Türk soyundan gelmesi gösterilebilir. Nizâmülmülk, bu durumu Siyâsetnâme adlı eserinde şu şekilde kaleme almıştır: “Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan zamanlarında hiçbir Zerdüştinin, Hristiyan'ın, Şii'nin Sahra'ya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kethüdâlığı, mamur ve zanaatkârları temiz Hanefi veya Şafîi'î mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Ne kâtipler, ne de gulamlar, Irak'ın kötü mezheplileri için kendilerine gelmelerine yol verirlerdi. Türkler de onlara meşguliyet verilmesine izin vermezlerdi.”¹⁷⁹ Ayrıca Selçuklular dini görevlerin merkezine Hanefileri yerleştirmişler, kadı atamalarında da Hanefi alimleri seçmişlerdir. Netice itibarıyla Selçuklular Hanefiliğin yayılması için büyük bir çaba göstermişlerdir.

Sultan Melikşah kendisinden önceki Selçuklu sultanlarının yolunu izlemiştir. Melikşah Ehl-i sünnet görüşüne sahip olmuş ve Ebu Hanife mezhebine dahil olmuştur. Melikşah Hanefiliği her devlet kademesinde yaymaya çalışmış ve Selçuklu halkının da Hanefi olması için girişimlerde bulunmuştur. Melikşah bir adım daha ileri gitmiş ve Bağdat'ta bayram

¹⁷⁷Ravendî, Rahatü's Sudur, s. 17-20; Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultan'ı Mesud'un Faaliyetleri", s. 155.

https://www.academia.edu/3490094/B%C3%BCy%C3%BCk_Sel%C3%A7uklular%C4%B1n_Hanefilere_Destekleri_ve_Irak_Sel%C3%A7uklular%C4%B1_Sultan%C4%B1_Mesud'un_Faaliyetleri_Supporting_of_Great_Seljuks_to_Hanafites_and_Operatings_of_Sultan_Mesud

¹⁷⁸Ak, age., s. 110.

¹⁷⁹Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshâk Tusî (ö. 485//1092), Siyasetnâme, haz. Mehmet Altay, Ankara ,1999, s. 115.

namazında tekbirleri Hanefi mezhebine göre aldirtmiştir. Böylece Selçuklu tarihinde ilk kez Hanefi fikhına göre namaz kıldırın Sultan Melikşah olmuştur.¹⁸⁰

Sultan Melikşah Maturidiliğin temellerinin atıldığı yer olan Semerkand ve Buhara'yı 1073 senesinde feth etmiştir. Böylelikle Semerkand ve Buhara Selçuklu hakimiyeti altına girmiş ve Selçuklulara mühim hizmetlerde bulunmuştur. Melikşah Semerkand ve Buhara'nın idaresine tecrübeli emirlerini atamıştır. Selçuklular, Semerkand'ın önemli ilim ve kültür merkezi olmasından ötürü burada ilim adamlarının yetişmesine öncü olmuştur. Dönemde yer alan bidatçilere karşı fetva yoluyla cevap mekanizması geliştirilmiştir.¹⁸¹

Sultan Melikşah Suriye'de hâkim olan Şii görüşün yerini Ehli-sünnetin alması için Emir Atsız Bey'i Suriye seferine görevli kılmıştır. Fakat Atsız Bey bu seferde başarısız olması üzerine kardeşi Tutuş'u Suriye fethine görevlendirmiştir. Tutuş bu seferde başarılı olmuş ve Melikşah buranın idaresini kardeşi Tutuş'a vermiştir (1079). Melikşah ardından bir yangında zarar görmüş Halep Camii'si tamir ettirmiş ve bu camide ehl-i sünnet görüşlerinin yayılması için bölge halkına dini eğitim verilmesini emretmiştir. Ayrıca Melikşah Şam'da Sâdiriyye, Emîniyye ve Şerefîyye adında ehli sünnet görüşüne sahip medreseler inşa ettirmiştir.¹⁸²

6.2. Sultan Melikşah'ın Nizamiye Medreselerine Desteği:

Alp Arslan öncesi Selçuklular da ulema tarafından Eşarileri lanetleme uygulaması vardı. Fakat Alp Arslan'ın sultan olması ile birlikte bu uygulama yerini Maturidi-Eşariliğin bir arada olma uygulamasına bırakmıştır. Alp Arslan Hanefiliğe sıkı sıkıya bağlanmış ve Eşari-Şafi olan veziri Nizamülmülk'ün de Hanefi-Maturidi ekolünden olması için büyük bir çaba göstermiştir. Nizamülmülk Siyasatnâme'sinde "Şehit Sultan –Allah burhanını aydınlatsın- kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, şu sözü defalarca o söylemişti: Ah, ne yazık; eğer vezirim Şafi mezhebinden olmasaydı, Hanefi mezhebinden olsaydı çok daha siyasetli ve heybetli olurdu..."¹⁸³ Bu aktarılan bilgi ışığında da görüyoruz ki; Alp Arslan Hanefi-Maturidi ekolünün İslam dünyasında tek ekol olmasını arzu etmiştir. Ayrıca Şafiîlerin mevcudiyetini Nizamülmülk hatrına kabul etmek durumunda kalmıştır.

Nizamülmülk Selçuklular döneminde yer alan Şii görüşlerin bertaraf edilmesi adına Alp Arslan'a Nizamiye medreselerinin kurulmasını teklif etmiştir. Alp Arslan bu teklife olumlu

¹⁸⁰Seyfullah Kara, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaı, İstanbul, 2009, s. 170-172.

¹⁸¹Nesefi, Tabsiratü'l-Edille, C. I, s. 360

¹⁸²Gökhan, age., s. 92-108; Ak, age., s. 121-122.

¹⁸³Nizâmülmülk, age., s. 122.

karşılık vermiş ve ehl-i sünnet görüşlerinin sistematik bir şekilde yayacak olan Nizamiye medreselerinin inşasına başlanmıştır. Nizamiye medreseleri, "fakir öğrencilerin okumalarını sağlamak, eğitim-öğretimde fırsat ve imkan eşitliğini devlet eliyle bir dereceye kadar temin etmek amacıyla kurulmuş, devletin mülki ve adli kadrosuna vasıflı eleman yetiştirmeyi, devleti sünni olmayan ideolojilere karşı bir savunma tedbiri olarak korumayı hedeflemiştir."¹⁸⁴

Alp Arslan'ın ardından sultan olan Melikşah Nizamiye medreselerinin sayısını artırmış, Nişabur ve Bağdat'ın yanı sıra birçok büyük şehre medreseler inşa ettirmiştir. Bu medreselerin birçok kapısında Ebu'l Hasan el-Eşari yazılması Eşari görüşün dönemde ne kadar etkin olduğunun göstergesidir. Nizamülmülk; Nizamiye medreselerine ders verecek müderristen kütüphanecisine kadar görevlilerin itikatte ve amelde Şafiî-Eşari mezhebinden olmasını şart koşması Hanefî alimlerin dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine devletin ileri gelen alimlerinden olan Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur, Nizâmülmülk'ün medreselerinde bu uygulamayı yaptığını öğrenmesiyle ivedilikle Bağdat'a gelmiş ve Hanefiler için bir medrese inşasını başlatmıştır. Melikşah sultanlığı boyunca Nizamiye medreselerinin yanı sıra Hanefilerin kurmuş olduğu medreselerde büyük ölçüde destek olmuştur.¹⁸⁵ Melikşah'ın Nizamiye Medreselerinde herhangi bir mezhebin öne çıkmaması için çaba göstermiştir. Bu çabasını şu sözünden de anlamaktayız: "Biz, Nizamiye medreselerini bir mezhebi korumak için değil, ilmi yüceltmek maksadıyla kurduk, mezheplerarası tefrik istemiyoruz."¹⁸⁶

Nizamiye medreselerinde dini ve pozitif ilimler de verilmekteydi. Bu ilimler arasında Kur'an, Hadis, Tefsir, Kelam, Arap Dili ve Edebiyatı, Tarih, Coğrafya, Felsefe, Tıp, Musiki, vd. sayılabilir. Nizamiye medreselerinden mezun olanlar devletin ihtiyaç duyduğu adli, dini, mali ve bürokratik sahalarda çalışmaya başlamışlardır. Nizamiye medreselerindeki eğitim seviyesinin yüksek olması ve hocalarında dönemin önde gelen alimlerinden olması halkın Nizamiye medreselerine karşı talebini artırmıştır.¹⁸⁷ Nizamiye medreselerinin tam sayısı bilinmemekle birlikte tarih sahnesinde öne çıkanları Bağdat, Nişabur, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Âmül ve Musul Nizamiye Medreseleridir.

¹⁸⁴M. Esad Talas, Nizamiye Medresesi ve İslamda Eğitim Öğretim, Trk. trc. Sadık Cihan, Samsun, 2000, s. 51; Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 39, S. 3, 2003, s. 118.

¹⁸⁵Adem Arıkan, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri", *İslami İlimler Dergisi*, C. VI, S. 2, Güz 2011, s. 44-46.

¹⁸⁶Nevzat Köseoğlu, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1990, s. 65-69.

¹⁸⁷Arıkan, age., s. 120-121.

Nizamiye medreselerin giderlerini karşılamak için Melikşah çeşitli bölgelerde vakıf kurdurmuştur. Bu vakıfların yanı sıra medreselerin yanında çarşı, arazi, hamam ve dükkânlar kurulmuş ve buradan kazanılan gelirler medreseye aktarılmıştır. Böylece hocaların ve öğrencilerin giderleri bu kazançtan sağlanılmıştır. Nizamiye medreselerinde mali genişlik olması eğitim imkanlarının daha da artmasına öncü olmuştur.¹⁸⁸ Bu durumu destekleyici şu örneği verebiliriz: Dönemin önemli alimlerinden biri olan İshâk eş-Şîrâzî'nin Nizamiye Medresesinde göreve başlamadan önce maddî imkansızlıklar yaşadığı fakat Nizamiye Medresesinde göreve başladıktan sonra maddi ferahlığa kavuştuğu tarihi kaynaklarda yer almaktadır.¹⁸⁹

Melikşah her ne kadar Hanefi-Maturidi görüşe sahip olsa da veziri Nizamülmülk'ün Eşariler lehine yapmış olduğu faaliyetlere karışmamış bilakis destek olmuştur. Melikşah'ın bu tutumunun altında yatan sebep ise İslam coğrafyasında yer alan bidat görüşleri ortadan kaldırmak için ehl-i sünnet yapının tek yumruk olmasını sağlamaktır.¹⁹⁰ Ayrıca bu medreselerde eğitim alan öğrenciler İslam dünyasını tehdit eden Şîî-İsmaili düşüncenin yayılmasını büyük ölçüde engel olmuştur.

6.3. Nizamiye Medreselerinin İsmaililerle Mücadelesi:

X. yüzyılın başlarında Mısır'da kurulan Şîîliğin bir kolu olan İsmaili Fatımî Halifeliği kısa bir sürede büyük güç kazanmış ve Sünnî İslam dünyası için önemli bir tehdit unsuru olmuştur. Filistin'in sahil kısmı ve Suriye'nin merkez noktaları İsmaili Fatımî Halifeliğinin eline geçmesi ile Selçuklular harekete geçmiştir.¹⁹¹ Selçukluların hareket geçmesinin sebebi ise bütün Selçuklu sultanlarının ehl-i sünnet görüşünden Hanefi-Maturidi ekolüne sahip olmalarıdır. Selçuklu sultanları İslam coğrafyasında ehli sünnet bayrağının dalgalanmasını kendilerine hedef kılmışlardır.

Nizamülmülk, İsmaili fırkanın güçlenmesinin önüne geçmek adına Nizamiye medreselerinin inşa edilmesine karar kılmıştır. Nizamiye Medreselerinde Kur'an-ı Kerim her ayetine kadar incelenip, tahlil edilmiştir. Bu incelemelerin ardından dönemin şartlarına uygun olarak ictihad metoduna başvurulmuştur. Ayrıca siyer, islam hukuku, hadis, kelam alanında da çalışmalar yapılmıştır. Böylelikle Nizamiye medreseleri; Şîî-İsmaili fırkasında yer alan imamet,

¹⁸⁸Suat Kaymak, "Selçukluların Eğitim Kurumları: Nizamiye Medreseleri", *Tarih ve Medeniyet*, Mart 2013.

¹⁸⁹Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, Bahar, 2018, s. 133.

¹⁹⁰İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut; Dâru Sâdır, 1980, s. 205; Arıkan, age., s. 52

¹⁹¹Mustafa Alican, Şia Tehdidine Eğitim Panzehiri "Nizamiye Medreseleri", *Derin Tarih*, Mart 2017.

gaybet, talim doktrini ve takiyye görüşlerine, Kur'an-ı Kerim'i merkez alarak tarihî gerçekler ışığında cevap vermiştir.¹⁹²

Şîî Fatîmî Halifeleri hem dini görüşlerini yaymak hem de ehl-i sünnet yapıya darbe vurmak amacıyla Daru'l-Hikme ve El-Ezher okullarında daîler yetiştirmeye başlamıştır. Bunun yanında İsmaililer, sayılarını artırmak için dini inanç bilgisinden yoksun, sahipsiz, fakir, yetim kimselere dini argümanlarından bahsetmişler ve böylelikle bu kimseleri örgütlerine katmışlardır. İmam Gazali "Batınlığın İç Yüzü" adlı eserinde İsmaililere giren insanları şu şekilde tanımlamaktadır: "Yaradılıştan aptal ve ahmak olmaları dolayısıyla akılları zayıf, basiretleri kıt, din görüşleri yetersiz olanlar, zenciler, cahil bedeviler, acemlerin ayaktakımı ve gençlerin serseri kısmı, atalarının devletleri İslam Devletleri tarafından ortadan kaldırılanlar, yükselmek hırsı içinde olanlar, yaradılışları dolayısıyla diğer insanlardan farklı görünmek isteyenler, müstakil düşünme kabiliyeti olmayanlar, Sîfîliği içinde ve Rafizilerin arasında yetisenler, filozof ya da düalistlerin mülhitlerinden olanlar, şehvet ve lezzet düskünü bulunanlar."¹⁹³ İsmaililer, kendilerine maddi ve manevi ihtiyaç duyacak kimseleri seçmelerinin sebebi ise bu kimseleri her türlü faaliyette yer almalarını sağlamaktır. Neticede İsmaililer kendi oluşturdukları dini argümanlar ile Selçuklu coğrafyasında yayılma imkanına kavuşmuştur. Nizamülmülk İsmaililerin Selçuklular için büyük bir tehdit unsuru olduğu kanatine varmıştır. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ı durum hakkında bilgilendirmiş ve önlem alınması gerektiğini söylemiştir. İsmaili fırkanın bu terör faaliyetlerinin askeri mücadele ile sonlanamayacağını farkında olan Melikşah, İsmaili oluşumun faaliyetlerini eğitim yoluyla engellenebileceği kanısına varmıştır. Böylece Nizamiye medreseleri ehl-i sünnet esasları ve bu esasları muhafaza edebilmek için din adamları yetiştirmeye başlamıştır. Melikşah da Melikşah Nizamiye medreselerinin eğitim seviyesinin yükseltilmesi, bilimsel çalışmaların artırılması ve bu çalışmaların Selçuklu halkına anlatılmasına karar kılmıştır.¹⁹⁴

Nizamiye medreselerinin baş hocası İmam Gazali İsmaili düşünce ve faaliyetlerinin önüne geçmek adına "Batınlığın İç Yüzü"¹⁹⁵ adında risaleyi kaleme almıştır. Bu risale Melikşah'ın emri ile halkın neredeyse tamamına ulaştırılmış ve İsmaili tehlikeye karşı Selçuklu halkı bilgilendirilmiştir. İsmaili yapı Kur'an ve Sünnet'in tevil edilmesi gerektiğini ve bu yorumları da masum diye addettikleri İsmaili imamların yapması gerektiğini vurgulamıştır.

¹⁹²Selim Özarslan, "Şia'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", *Kelam Araştırmaları*, S. 3, 2005, s. 41-60.

¹⁹³Alıcı, age., s. 27.

¹⁹⁴Alıcı, age., s. 36-37.

¹⁹⁵İmam Gazali, *Batınlığın İç Yüzü*, Trk. trc. Avni İlhan, İstanbul, 2019.

İmam Gazali ise İsmaili fırkanın bu iddiasına karşılık şu yanıtı eserinde vermiştir: "Hasmınızın akıl yürütmesi hakkında aklın tasdikini inkar edip onun tezkibini tercih ediyorsunuz, ancak gerçeği ne ile biliyorsunuz? Onunla batıl arasını ne ile ayırt ediyorsunuz? Aklın zorunluluğu ile mi? Bunu iddia edecek açık bir deliliniz yoktur. Aklın belli esaslara göre hareketi ile mi? Bu takdirde yine akıl yürütmeye dönmeye mecbur kalıyorsunuz. Öyleyse hasmınızın akıl yürütmesini tekzipden sonra tasdik ediyor ve böylece sözünüz tenakuz teşkil ediyor. Eğer biz, bunu masum imamdan alıyoruz, dersiniz o zaman şöyle cevap veririz: Onun doğrulugunu ne ile biliyorsunuz? Eğer o, masumdur, dersiniz; şöyle deriz: Onun ısmetini ne ile biliyorsunuz? Eğer aklın zorunluluğu ile dersiniz, o zamanda inancınızın tersini söylüyorsunuz."¹⁹⁶ İmam Gazali bu sözleri ile İsmaili fırkanın masum imam anlayışına sert bir şekilde eleştiride bulunmuş, onların teville dayalı dini argümanlarının altında yatanların siyasi amaç yattığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Gazali, İsmaililerin masum imam görüşlerinin tutarsızlığını "el-Kıstas" adlı eserinde tekrardan yer vermiştir. Bu eseriyle hiçbir Müslümanın masum imam çatısı altında bir kurtarıcıya ihtiyacı olmadığını vurgulamıştır.¹⁹⁷

İmam Gazali'nin bu eserlerinin yanı sıra Nizamülmülk "Siyasetnâme" adlı eserini kaleme almış ve eserinde İsmaili fırkanın tehlikelerinden ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. İsmaililerin gerek Abbasiler gerek Selçuklular içerisindeki tehlike teşkil eden nüfuzunu şu satırlarla ifade etmiştir: "...Bugün iş, saray ve divanı onlarla dolduracak mertebeye gelinmiştir. Her Türk'ün peşinde bunların birçoğu koşmaktadır. Bunlardan kurtulmanın çaresi divanın Horasanlılardan temizlenmesidir..."¹⁹⁸ Nizamülmülk, Hasan Sabbah ve fedailerinin Selçuklu topraklarında katliam yapmaları üzerine "Siyasetnâme" adlı eserinde çok ağır bir şekilde şunları aktarmıştır: "Selçuk Devletine ve hususiyle Cihan'ın efendisine (Melikşâh'a) yaptığım hizmetler malumdur. Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı asiler çıkmıştır. Lakin hiçbir Rafizi mezhebi Batıniler kadar meşum olamaz. Zira onların gayesi İslamiyet'i ve bu devleti fesada vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hadisenin zuhurluğuna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felakette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler Rafizi mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekâalar Müslümanlık iddiasında görünürler; lakin hiçbir düşman Muhammed'in dini ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları, davul

¹⁹⁶İmam Gazali, s. 68-69.

¹⁹⁷Vahdettin Başçı, "Bazı Dini Konuların Yorumlanmasında Batınilerle Gazali Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Erzurum, 1997, s. 230.

¹⁹⁸Nizamülmülk, age., s. 185.

sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felaket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumu görecektir.”¹⁹⁹

Nizamiye Medreselerin faaliyetleri sonucu İsmaili argümanların Selçuklu halkı içinde ilerleyişi yavaşlatılmıştır. Fakat İsmaili tehlikesi tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Bunun birden çok sebebi olmakla birlikte asıl mühim sebep İsmaili imamların kendi oluşturdukları dini görüşlerini kabul ettirmek adına müritlerine sahte bir cennet algısı oluşturmalarıdır. İmamlar müritlerine bu dünyanın cehennem yeri olduğunu fakat İsmaili argümanlarını yerine getirdikleri takdirde Allah'a dolayısıyla da cennete kavuşacaklarını vaat etmiştir. Bu vaatlerin yanı sıra müritlerine Hind keneverinden yapılmış esrar özelliğine sahip Haşhaş içirmelerinin ardından müritler, hayatları pahasına da olsa Selçuklulara karşı suikast düzenlemeye başlamıştır. İsmaililer, Moğol İlhanlı Hükümdarı Hülagu'nun İsmaililere ait kaleleri yıkmasına kadar geçen süre içerisinde Büyük Selçuklu Devleti'ni oldukça uğraştırmıştır (1256)).

¹⁹⁹Nizamülmülk, age., s. 267-268; Mustafa Akkuş, "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması", *USAD*, Bahar 2018, s. 170-171.

SONUÇ

Sultan Melikşah Büyük Selçuklu Devleti'nin sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik alanlarda en parlak dönemi yaşamasına vesile olmuştur. Melikşah iktidara geldiğinde henüz on yedi yaşında olmasına rağmen küçük yaşından itibaren önemli başarılarla imza atmıştır. Bu başarılarda büyük pay sahibi olan Nizamülmülk'ün katkıları göz ardı edilemez. Nizamülmülk Büyük Selçuklu Devleti sultanları olan Çağrı Bey'e ve Alp Arslan'a hizmetlerde bulunmuş, bu hizmetleri de memnuniyetle karşılanmıştır. Alp Arslan bu denli tecrübe sahibi olan vezir Nizamülmülk'ü; Melikşah'ı gerek askeri alanda gerek siyasi alanda eğitmesi için Melikşah'ın hizmetine sunmuştur. Melikşah, Nizamülmülk vasıtası ile küçük yaşta savaflara katılmış ve bu savaflarda başarılı olmuştur. Bu başarıların ardından Alp Arslan Melikşah'ı kendisinden sonra sultan olarak veliaht ilan etmiştir. Melikşah, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olması ardından devlet içinde yaşanan isyanları bastırmak ile uğraşmıştır. Devlet içindeki bu kargaşalıkların sebebi ise Melikşah'ın amcaları ve kardeşlerinin saltanatta hak iddiasında bulunmaları idi. Melikşah, Nizamülmülk'ün desteği ile devlet içi istikrarı sağlamıştır. Bunun ardından Selçuklu sınırlarını genişletmek için fetih hareketlerine yönelmiştir. Melikşah Suriye, Doğu Arabistan, Kars, Erzurum, Diyarbakir, Musul, Harran, Urfa, Halep, Antakya, Kudüs, Semerkand fetihleri ile Selçuklu sınırlarını doğudan batıya güneyden kuzeye kadar en geniş noktaya ulaştırmıştır. Melikşah başarılı olduğu fetihlerde görevlendirmiş olduğu Türkmen beylerin katkıları oldukça fazladır. Melikşah kazanılan toprakların idaresini bu Türkmen beylere bırakmış, böylece kazanılan toprakların uzun süre Selçuklu idaresinde kalmasına vesile olmuştur.

Melikşah, fethedilen toprak halkına karşı ılıman, hoşgörölü bir politika sergilemiştir. Ayrıca Melikşah farklı dinlere ve bu dinlerin görüşlerine saygı duymuş, Selçuklular aleyhine bir durum söz konusu olmadığı sürece bu topraklara müdahalede bulunmamıştır. Fakat İsmaili argümanlarını siyasi propagandasına dönüştüren Fatımî Devleti'ne, Karmatîlere ve Hasan Sabbah'a karşı Melikşah müsamaha göstermemiş ve bu topluluklara karşı fetih hareketlerinde bulunmuştur. Bu fetih hareketlerinde Fatımî Devleti'ne ağır bir darbe vurularak Suriye Selçuklu idaresi altına girmiştir. Melikşah ardından Karmatîlere karşı Doğu Arabistan'ı fethetmiştir. Bu fetih hareketlerinden kesin sonuç elde edilemeyen Hasan Sabbah olmuştur.

Şîî fırkanın kolu olan İsmaililer'in daîilerinden Hasan Sabbah; Selçuklu topraklarına izinsiz yerleşim de bulunmuş, bununla da kalmayıp dini argümanlarını siyasi bir şekilde savunmaya başlamıştır. Hasan Sabbah kendisine Alamut Kalesi'ni karargâh kılmış ve buradan

Selçuklular aleyhinde propaganda yapmıştır. Hasan Sabbah kendisine inanları cennetle müjdelemiş, kendisine inanmak istemeyenleri de ölüm ile tehdit etmiştir. Hasan Sabbah bu şekilde müritlerini artırmış ve Selçuklu topraklarını ele geçirme planına koyulmuştur. Hasan Sabbah Rudbar ve Kuhistan bölgelerini zapt etmesi ve Rudbar'ı zaptı esnasında masum insanları katletmesi Melikşah'ın ordusunu harekete geçirmesine sebep olmuştur. Melikşah ordusunu bir kısmını Rudbar'a bir kısmınıda Kuhistan'a yönlendirmiştir. Fakat bu esnada Nizamülmülk'ün İsmaili olan bir daî tarafından öldürülmesi kısa bir süre sonra da Melikşah'ın vefat etmesi Selçuklu ordusunun geri çekilmesine sebep olmuştur.

Melikşah ehl-i sünnet görüşün Hanefi-Maturidi ekolüne sahip olmasına rağmen Şîî görüşüne sahip dini oluşumlara saygı duymuş, onlara bir baskıda bulunmamış ve onları asimile etmemiştir. Fakat İsmaililerin lideri Hasan Sabbah Melikşah'ın bu durumunu suistimal etmiş ve Selçuklu topraklarına tacizde bulunmuş, bir takım kaleleri hakimiyeti altına almış, zabtına almak istediği bölge halkına da baskı ve zulüm yapmıştır. Melikşah İsmaililerin bu terör faaliyetlerine son vermek istemiş, ülkesinin hakimiyetini ve güvenliğini korumak adına Nizamülmülk'ün kurmuş olduğu Nizamiye medreselerinin sayısını artırmıştır. Böylece Melikşah İsmaililerin dini argümanlarını Nizamiye medreselerinde yetişen alimlerin ehl-i sünnet doğrultusunda oluşturdukları doktrinler ile bertaraf etmiştir. Ayrıca Nizamiye medreselerinin baş hocası Gazali ve Nizamülmülk, Selçuklu halkının İsmaililerin sapkın düşüncelerine kapılmamaları için vaazlarda bulunmuşlardır.

Melikşah İsmaililere karşı vermiş olduğu fikrî mücadelenin yanı sıra askeî alanda da mücadele vermiştir. Fakat Melikşah'ın askerî mücadele safhasında vefat etmesi İsmaililere karşı kesin sonuç alınamamasına sebep olmuştur. İsmaililer bu terör faaliyetlerini Melikşah'tan sonra diğer Selçuklu sultanlarına da uygulamış ve bu faaliyetlerini Moğolların kendilerini yıkana dek devam ettirmiştir.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 2011.
- Ağırnaslı, Nilay, "Selçuklular Döneminde Şehzade Eğitimi", *Medeniyet ve Toplum*/Bahar 2017, C. 1, S.1.
- Ak, Ahmet, Selçuklular Döneminde Maturidilik, İstanbul, 2019.
- Akkuş, Mustafa, "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması", *USAD*, Bahar 2018.
- Alıcı, Lütfi, "Haşhaşiler ile Hizbullah Terör Örgütünün 'Öğreti, Örgütlenme ve Sosyo Ekonomik' Yapılarının Mukayesesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2007.
- Ali el-Hüseyni, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, Ankara, 1943.
- Alican, Mustafa, Şia Tehdidine Eğitim Panzehiri "Nizamiye Medreseleri", *Derin Tarih*, Mart 2017.
- Arayancan, Ayşe, Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul, 2018.
- Arıkan, Adem, "Nizamülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnilerle İlişkileri", *İslami İlimler Dergisi*, C. VI, S. 2, Güz 2011.
- Asım, Necip, Türk Tarihi, İstanbul, 2017.
- Ateş, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *TAD*, C.35/S.60, 2016.
- Avcu, Ali, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncelerine Katkıları", *Dil Bilimleri Ankara Araştırma Dergisi*, C.10, S. 3, 2010.
- Ayan, Ergin, "Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *MANAS Sosyal Araştırma Dergisi*, C. IV, S. 3.
- Başçı, Vahdettin, "Bazı Dini Konuların Yorumlanmasında Batınilerle Gazali Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Erzurum, 1997.
- Bundârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Fethb. Ali b. Muhammed (1993), Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943.
- Ca'feriyan, Resul, "Geçmişten Günümüze Kum Kenti", Trk. trc. Metin Bozan, *Dini Araştırmalar*, C. X, S. 27, 2007.
- Cahen, Claude, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi, Ankara, 1992.

Cahun, Leon, Introduction a l'm historie de'l Asie, 1896.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihan Güşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999.

Çalışkan, Mehmet, "Melikşah ile Hasan Sabbah'ın Mektuplaşma Meselesi", Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi, C. II, S. 3 Ocak 2018, İstanbul.

Çelik, Aydın, "Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2005.

Daftary, Farhad, İsmaililer, İstanbul, 2017.

Demircan, Adnan, "Hz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2014.

Demirci, Mustafa, "İktâ", *TDV İA*, C. XXII, İstanbul, 2000.

Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), İstanbul, 1974.

Demirkent, Işın, "1071 Malazgirt Savaşı'na Kadar Bizans'ın Askeri Durumu", *TD*, S.33, İstanbul, 1982.

Donuk, Abdulkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

el-Cahız, Menakıbu Cundu'l Hulefa ve Fezailü'l-Etrak, Derleyici Ramazan Şeşen, İstanbul, 2002.

Fakihi, Hüseyin, "Kum Şehrinde Şiiliğin Başlangıcı", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. I, Nisan, 2012.

Fığlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri, İstanbul, 1980.

Gökhan, İlyas, "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 2013.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklularında İktâ", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, 2009.

Hakyemez, Cemil, "Şîî Takiyye İnancının Teşekkülü", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 6, 2004.

Hançerlioğlu, Orhan, İnanç Sözlüğü, İstanbul, 1997.

Hatipoğlu, Mehmet Said, "Ehl-i Sünnet Üzerine Bir Söyleşi", *Aylık Dergi I-II*, 1985.

Hebraeus, Bar, Abü'l Farac Tarihi, (Trc. çev. Ömer Rıza Doğrul), C. I, Ankara, 1945.

Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *TDV İA*, C. XXIV, İstanbul, 2001.

Honigman, Ernst, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, İstanbul, 1970.

İbnu'l Adîm, Kemâluddîn Ebu'l Kasım Ömer, Buğyetu't Taleb fî Tarihi Haleb (nşr. Ali Sevim), Ankara, 1976.

İbnü'l Cevzi, el-Muntazam fî Tarihi'l Umemi ve'l Mülük, Trk. trc. Ali Sevim, Ankara, 2014.

İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut; Dâru Sâdır, 1980.

İbnü'l Esîr, İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Trk. trc. Mehmet Keskin, İstanbul, 2018.

İkbal, Abbas, "Vefat-i Sultan Melikşah-i Selçukî", *MY*, I/3[1344/1965].

İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *TDV İA*, C. V, İstanbul, 1992.

İlhan, Avni "Gaybet", *TDV İA*, C. XIII., İstanbul, 1996.

İmam Gazali, Batıniğin İç Yüzü, Trk. trc. Avni İlhan, İstanbul, 2019.

Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 2019.

Kara, Seyfullah. Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İstanbul, 2009.

Kaygusuz, İsmail, Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul, 2016.

Kaymak, Suat, "Selçukluların Eğitim Kurumları: Nizamiye Medreseleri", *Tarih ve Medeniyet*, Mart 2013

Kesik, Muharrem, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizamü'l Mülk(1018-1092), *USAD, Bahar*, 2018.

Koca, Salim, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Türkiyat Araştırma Dergisi 1*, 2007.

Köseoğlu, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1990.

Köymen, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1961.

Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, , C. I, Ankara 1989.

Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı, C. III, Ankara, 1989.

Lowick, N. M., "Fars'daki Selçuklu Hakimi Resultegin'in bir Altın Sikkesi", Trk. trc. Erdoğan Merçil, *TD*, S. 28-29, İstanbul, 1975.

Mahmud, Kerimüddin, Müsameret'ül Ahbar, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999.

Menekşe, Ömer, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 39, S. 3, 2003.

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, C. IV, Ankara, 2002.

Merçil, Erdoğan, Kirman Selçukluları, Ankara, 1989.

Merçil Erdoğan ve Kanar, Mehmet, "Sultan Sencer'in Bizans İmparatoruna Mektubu", *TTK Belgeler*, XXVIII/32[2007].

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, nşr. Muhanned İkbâl, London 1921(Trk trc., Ahmed Ateş, Ankara, 1957).

Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, çev. Necati Lûgal, Ankara, 2019. Özgüdenli, Osman, Selçuklular, C. I, Ankara, 2018.

Nasırüddin et-Tusi, "Nizamülmülk", *TDV*, İstanbul, 2007.

Nizamülmülk, Siyasetname, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 2003.

Ocak, Ahmet, Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092), İstanbul, 2002.

Onat, Hasan, "İmamiyye Şiası", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2016.

Öz, Mustafa, "Haşîşiye", *TDV İA*, C. XVI, İstanbul, 1997.

Öz, Mustafa, "Ta'limiyye", *TDV İA*, C. XXXIX, İstanbul, 2010.

Öz, Mustafa, "Takıyye", *TDV İA*, C. XXXIX, İstanbul, 2010.

Özarslan, Selim, "Şia'nın Dinî Otorite Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", *Kelam Araştırmaları*, S. 3, 2005.

Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *USAD, Bahar*, 2018.

Özaydın, Abdülkerim "Berkyaruk", *TDV*, C. V, İstanbul, 1992.

Özaydın, Abdülkerim, "Hasan Sabbah", *TDV İA*, C XVI, İstanbul, 1997.

Özaydın, Abdülkerim, "Melikşah", *TDV İA*, C XXIX. Ankara, 2004.

Özgüdenli, G. Osman, Selçuklular, İstanbul, 2018.

Özgüdenli, G. Osman, "Sultan Melikşâh'ın Nizâmü'l-Mülk'ün Katliyle İlgili Bilinmeyen Bir Mektubu", I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Kayseri, 26-29 Eylül 2010.

Pırlanta, İsmail, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 2.

Piyadeoğlu, Cihan, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu:İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C. XXVIII, Güz, 2013.

Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, Bahar, 2018.

Polo, Marco, Dünyanın Hikaye Edilişi (Le Devisement du monde Le Livre des Merveilles), Trk. çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2003.

Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, C. VI, İstanbul, 1997.

Rasonyi, Laszlo, "Selçuk Adının Menşesine Dair" *Belleten*, S.10, Ankara, 1939.

Ravendî, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, Trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1999.

Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, Ankara, 2019.

Salim, Mohammad Nabi, "Selçuklu Devleti'nin Yedigârı Celali Kalesi", *DTCF Dergisi*, 2017.

Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi, Ankara, 1983.

Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferleri", *Belleten*, C. XXIV, Ankara, 1960.

Sevim, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, XXIV, S. 94, 1960.

Sevim, Ali, Ünlü Selçuklu Kumandanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara, 1990.

Sevim Ali ve Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara, 1995.

Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara, 1972.

Sümer, Faruk, "Dihkan", *TDV*, C. IX, İstanbul, 1994.

Şeşen, Ramazan, "Alp Arslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul, 1972.

Talas, M. Esad, Nizarniye Medresesi ve İslamda Eğitim Öğretim, Trk. trc. Sadık Cihan, Samsun, 2000.

Tan, Muzaffer "İsmaililik", *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2016.

Tan, Muzaffer, "İsmaili Davet:Sosya-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar*, C. XVIII, 2015.

Tan, Muzaffer, “Horasan ve Maverâünnehir’de İlk İsmaili Faaliyetler”. *Dini Araştırmalar*, C. X, 2008.

Turan, Refik ve Kırpık, Güray, Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, Ankara, 2016.

Turan, Osman, "Türkler ve İslamiyet" *DTCFD*, IV, 1946.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara, 1965.

Türkeş Günay, Umay, Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe, Ankara, 2015.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayı-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev., Hrant D. Andreasyan, Ankara, 2019.

Yaltkaya, Mehmed Şerefeddin, “Fatımiler ve Hasan Sabbah”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, , S. 4, İstanbul, 1926.

Yazıcı, Nesimi, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Ankara, 2001.

Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Ankara, 2014.

Zahoder, B. N., "Dendanekân", (çev. İ. Kaynak), *Belleten*, XVIII, S.72, Ankara, 1954.

Zerrinkub, Abdülhüseyin, Medreseden Kaçış İmam Gazali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri, İstanbul, 2001.

Bayındır, Abdullah, "Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri" <https://dergipark.org.tr/tr/> (30 Ekim 2019).

Ravendi, Rahatü's Sudur, s. 17-20; Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultan'ı Mesud'un Faaliyetleri" https://www.academia.edu/3490094/B%C3%BCy%C3%BCk_Sel%C3%A7uklular%C4%B1n_Hanefilere_Destekleri_ve_Irak_Sel%C3%A7uklular%C4%B1_Sultan%C4%B1_Mesud_u_n_Faaliyetleri_Supporting_of_Great_Seljuks_to_Hanafites_and_Operatings_of_Sultan_Mesud (08.02.2020)

Omar Ali de-Unzaga and Fahrads Daftary, "Hasan Sabbah", *Encyclopaedia Articles*, The Institute of İsmaili Studies, <https://iis.ac.uk/encyclopaedia-articles/hasan-sabbah> (28.12.2019)

ÖZET

Sultan Melikşah henüz on yedi yaşında iken Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına geçmiş ve veziri Nizamülmülk'ün desteğiyle Selçukluları sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sahada zirve noktasına ulaştırmıştır. Sultan Melikşah, Selçuklu sınırlarını genişletmek gayesiyle oldukça fazla fetih hareketlerinde bulunmuştur. Bu fetihlerde başarılı olan Sultan Melikşah fethedilen toprak halkına karşı ılıman, hoşgörölü bir politika sergilemiş ve toprak halkının mensup olduğu dinlere ve bu dinlerin görüşlerine saygı duymuştur.

Melikşah'ın bu hoşgörölü tutumu İsmaili argümanlarını siyasi propagandasına dönüştüren Fatimî Devleti, Karmatîleri ve Hasan Sabbah'ı harekete geçirmiştir. Melikşah bu duruma tepkisi gecikmemiştir. Melikşah Fatimî Devleti ve Karmatîler karşısında kesin sonuç almış fakat Hasan Sabbah üzerinden kesin sonuç alamamıştır. Hasan Sabbah, İsmailili argümanlarını kendi siyasetine alet etmiş ve insanları din çatısı altında kandırmaya başlamıştır. Hasan Sabbah bu faaliyetlerinin ardından Alamut Kalesi'ni kendisine karargah kılmıştır. Hasan Sabbah Selçuklu topraklarını gasp etmesi ve Selçuklu halkına zarar vermesi Sultan Melikşah'ın tekrardan harekete geçmesine sebep olmuştur. Sultan Melikşah İsmaililik çatısı altında terör faaliyetinin durdurmaya çalışmış fakat buna ömrü yetmemiştir.

Biz bu çalışmamızda ilk olarak Sultan Melikşah'ın hayatını, ülke içerisinde sağladığı istikrarı, fetih hareketlerini ardından Şiîliğin bir kolu olan İsmalileri incelemeye çalıştık. Bu incelemelerin ardından Sultan Melikşah'ın İsmaililer ile olan ilişkilerini analiz edip, aydınlatmayı amaçladık. Ayrıca Sultan Melikşah'ın İslam dünyasının birliğini sürdürmek amacıyla vermiş olduğu mücadeleyi çalışmamıza yansıttık.

Anahtar Kelimeler: Sultan Melikşah, Nizamülmülk, İsmaililer, Hasan Sabbah, İstiktar

ABSTRACT

When Sultan Melikşah was seventeen years old, he came to the throne of the Great Seljuk State and brought the Seljuks to the peak in the social, political, cultural and economic field with the support of his vizier Nizamülmülk. Sultan Melikşah made quite a number of conquest movements in order to expand the Seljuk borders. Sultan Melikşah, who was successful in these conquests, displayed a mild, tolerant policy towards the conquered land people and respected the religions and views of these religions.

This tolerant attitude of Melikşah prompted the Fatimid State, Karmatis and Hasan Sabbah, who transformed the Israeli arguments into political propaganda. Melikşah's response to this situation was not delayed. Melikşah had a definite result against the Fatimid State and the Karmatis, but could not get a definite result via Hasan Sabbah. However, after a while, Hasan Sabbah started political propaganda under his religious leadership. Hasan Sabbah used Ismailian arguments in his own politics and started to deceive people under the roof of religion. Following these activities, Hasan Sabbah made Alamut Castle his headquarters. Hasan Sabbah The seizure of the Seljuk lands and harming the Seljuk people caused Sultan Melikşah to take action again. Sultan Meliksah tried to stop the terrorist activity under the roof of Ismailism, but it did not last for life.

In this study, we first tried to examine the life of Sultan Melikşah, the stability it provided in the country, the conquest movements, and then the İsmallar, a branch of the Shia. Following thesis study, we aimed to analyze and illuminate Sultan Melikşah's relations with Ismailis. We also reflected Sultan Melikşah's struggle in order to maintain the unity of the Islamic world in our study.

Key Words: Sultan Melikşah, Nizamülmülk, İsmailies, Hasan Sabbah, Stability.